

KAROLINA BUGAJSKA

OBRZĄDEK POGRZEBOWY ŁOWCÓW-ZBIERACZY EPOKI KAMIENIA W POŁUDNIOWEJ SKANDYNAWII I NA NIŻU ŚRODKOWOEUROPEJSKIM

BURIAL PRACTICES OF HUNTER-GATHERERS IN THE STONE AGE OF SOUTHERN SCANDINAVIA AND THE MIDDLE EUROPEAN PLAIN

The paper analyses burial practices of hunters from the Stone Age, in the early and middle Holocene, i.e. in the Mesolithic and the Paraneolithic in southern Scandinavia and on the German and Polish Plain. Funeral rites have been characterized from many aspects, ranging from location of sites and size of burial grounds, the presence of relics of burial structures and “coffins”, orientation of a skeleton to the cardinal directions, the number of individuals in a grave, to a type of burial and a position of the deceased. Secondary and disturbed burials as well as cremation burials were more widely discussed. The treatment of particular individuals from collective burials was also analysed. Grave goods were discussed in detail, in terms of their type, location in a grave and connection with gender and age of the dead. Similarly, the occurrence of ochre was analysed. The diversity of different aspects of burial practices was primarily regionally and, if possible, also chronologically considered.

KEY WORDS: The Mesolithic, the Paraneolithic, graves, burials, burial practices, Scandinavia, the German Plain, the Polish Plain

1. WPROWADZENIE

W pojęciu obrządku pogrzebowego mieszczą się różnego rodzaju zachowania i rytuały związane z traktowaniem zmarłych i wiarą w życie pozagrobowe. Do zagadnień tych należą: lokalizacja grobów, wielkość cmentarzysk, stosunek liczby grobów pojedynczych do zbiorowych, konstrukcje grobowe, sposób ułożenia pochówków pierwotnych, jak również obecność pochówków ciałał-

nych oraz wtórnych szkieletowych. Ważny jest też charakter darów grobowych, które z jednej strony świadczą o pojmowaniu śmierci, a z drugiej o różnicowaniu społecznym, choćby z uwagi na wiek i płeć pochowanych osobników.

Pochówki społeczności łowieckich epoki kamienia we wczesnym i środkowym holocenie, tj. w mezolicie i paraneolicie, należą do rzadkich zna-

lezisk. Do lat 80. XX w. znanych było zaledwie kilka-kilkanaście takich grobów z Europy środkowej, do których należał m.in. pochówek mezołityczny z Janisławic. Nowe odkrycia i publikacje z ostatnich dwóch dekad, zwłaszcza z południowej Skandynawii, wskazują jednak, że obrządek pogrzebowy społeczności łowieckich w epoce kamienia był niezwykle urozmaicony. Dotychczasowe wyobrażenie o typowym grobie mezołitycznym – jako o odosobnionym, pojedynczym pochówku, w pozycji wyprostowanej lub siedzącej, posypanym ochrą i wyposażonym obficie w wytwory krzemienne i zawieszki z zębów zwierzęcych – uległ znacznemu rozszerzeniu. Obecnie znane są już całkiem duże cmentarzyska, groby zbiorowe, pochówki ciepłopalne, wtórne i cząstkowe, bardzo zróżnicowane sposoby ułożenia zmarłych, dodatkowe elementy konstrukcyjne w grobie oraz bardzo różnorodne wyposażenie i to nie tylko w narzędzia i broń lub ozdoby, ale też dary o charakterze symbolicznym.

Zakresem chronologicznym niniejszej pracy jest mezolit i paraneolit, a terytorialnym – południowa Skandynawia i Niż Środkowoeuropejski, tj. Polski i Niemiecki. Większość pochówków odkrytych na tym obszarze należy do kręgu maglemoskiego (północnego).

Celem tego opracowania jest scharakteryzowanie najstarszych form obrządku pogrzebowego tubylczej ludności zbieracko-łowieckiej epoki kamienia na wskazanym obszarze. Należy podkreślić, że na tym terenie brak jest dotąd grobów paleolitycznych. Z drugiej strony, z neolitu znanych jest już dużo grobów i cmentarzysk, a same praktyki pogrzebowe ulegają względnemu ujednoczeniu. Co więcej, obrządek pogrzebowy w neolicie mógł być przynajmniej w części kształtowany przez ludność napływową, a zupełnie inne podstawy gospodarczo-osadnicze niewątpliwie wpłynęły na zmianę światopoglądu, wierzeń i zwyczajów.

W pracy uwzględniono wszystkie groby mezołityczne i paraneolityczne, w tym przede wszystkim kultury Ertebølle¹. Łączne ich analizowanie jest jak najbardziej uzasadnione i konieczne, po-

nieważ w obrządku pogrzebowym w zasadzie nie ma rozgraniczenia między mezolitem a paraneolitem. Najlepszym potwierdzeniem tego jest fakt, że wiele z cmentarzysk użytkowanych było nieprzerwanie przynajmniej od środkowego mezolitu – kultura Kongemose, przez mezolit późny – kultura Ertebølle, po paraneolit – czyli ceramiczną fazę kultury Ertebølle. Charakter pochówków i ich wyposażenie nie ulegają zmianie, w związku z czym przejście między właściwym mezolitem a paraneolitem jest zupełnie nieczytelne w obrządku pogrzebowym. Co ważne, do grobów ludności zbieracko-łowieckiej konsekwentnie nie wkładano ceramiki, a większość pochówków nie ma również wytworów krzemiennych, które pozwoliłyby na sprecyzowanie ich przynależności chronologicznej. Nie wszystkie też groby zostały wydatowane radiowęglowo, więc przyporządkowanie każdego z nich do określonego okresu nie jest możliwe.

Dyskusyjna może być też przynależność kulturowa i chronologiczna grobów z terenu Polski północno-wschodniej. Pochówki te nie mają wyposażenia na tyle charakterystycznego, by jednoznacznie zaklasyfikować je do mezolitu bądź paraneolitu. Często też nie można stwierdzić, czy należy je wiązać z kręgiem północnym – maglemoskim, czy też wschodnim – kundajskim (Bugajska 2011). Ich przynależność chronologiczna i kulturowa od dawna budzi spory w literaturze, ale kwestii tej nie można jednoznacznie rozstrzygnąć. Warto dodać, że nawet ze stanowiska Spiginas na Litwie znany jest grób mezołityczny, w którym znaleziono zbrojniki – romby – typowe dla wczesnej kultury Kongemose (Butrimas 1989). Obszar północno-wschodniej Polski nie może być więc z góry traktowany jako przynależny, zwłaszcza w całości, do kręgu kundajskiego (północno-wschodniego). W opracowaniu tym uwzględnione są zatem wszystkie groby łowców epoki kamienia znane z Nizu Polskiego.

W pracy uwzględniono również takie pochówki odkryte przed II wojną światową, które początkowo były uznawane za groby przynależne do kultury ceramiki sznurowej, np. Smołąg czy Kasparus (Żurawki) (La Baume, Langenheim 1933; Kostrzewski 1936). Przy okazji odkryć kolejnych podobnych grobów, jak Brajniki i Łojewo, zaczęto podważać ich związek z KCSz i przypisywano je już raczej ludności zbieracko-łowieckiej, tj. kulturze grzebykowo-dołkowej lub jej odpowiednikom (Bohnsack 1939-40, 37-38; Kołosówna 1949, 114-115, Kostrzewski 1966, 33; Głosik 1969). Obecnie

¹ Kultura Ertebølle w literaturze skandynawskiej jest konsekwentnie nazywana późnym mezolitem i jest to nawet traktowane jako synonim tego okresu, bez względu na obecność na danym stanowisku ceramiki. Ceramika – główny wyznacznik paraneolitu – pojawia się tam dopiero w późnej fazie rozwoju tej kultury, a gospodarka do samego jej końca jest oparta na łowiectwie i zbieractwie.

uważa się je wszystkie za pochówki łowców, mezolityczne lub paraneolityczne (Brzozowski, Siemaszko 1999, 72-74; 2000, 15; Sulgostowska 1990, 53). Potwierdzeniem takiej przynależności chronologiczno-kulturowej jest obecność ozdób z zębów zwierzyny kopytnej, a konkretnie siekaczy jelenia, tura i konia, które są typowe dla mezolitu i paraneolitu (Bugajska 2011).

W podjętej analizie nie będę rozpatrywać przynależności kulturowej, ponieważ jej ustalenie dla większości pochówków jest praktycznie niemożliwe. Zróżnicowanie grobów będzie omawiane głównie pod względem regionalnym i o ile to możliwe chronologicznym. W literaturze skandynawskiej stosuje się zasadniczo tylko podział chronologiczny. Wydzielane są tam trzy podstawowe kultury mezolityczne – Maglemose, Kongemose i Ertebølle, które traktowane są jako synonimy dla kolejnych okresów: wczesnego, środkowego i późnego mezolitu. Podobnie jest z pochówkami z terenu Niemiec, gdzie podaje się ich datowanie i przynależność chronologiczną, a nie kulturową. Takie samo podejście konsekwentnie zastosowałam dla pochówków z obszaru Polski.

Trzeba jednak zaznaczyć, że omówienie różnic chronologicznych i zmian w obrzędzie pogrzebowym między wczesnym, środkowym i późnym mezolitem jest możliwe tylko dla wybranych aspektów tego zagadnienia. Pochówki z wczesnego mezolitu stanowią zbyt małą próbę, a pochówki środkowo-mezolityczne są wprawdzie liczniejsze, ale często notowane są na tych samych stanowiskach co późnomezolityczne, więc oddzielenie ich od siebie bez datowań radiowęglowych dla każdego z grobów jest w zasadzie niemożliwe.

2. ROZPRZESTRZENIENIE I KONTEKST WYSTĘPOWANIA POCHÓWKÓW

Groby mezolityczne i paraneolityczne zidentyfikowane zostały na 58 stanowiskach z Niżu Środkowo-europejskiego i Południowej Skandynawii (ryc. 1). Pochodzi z nich 199 grobów z 243 pochówkami (osobnikami). Najwięcej stanowisk z grobami odnotowano na terenie Danii (20), najmniej natomiast w południowej Szwecji (10). Z Niżu Niemieckiego znanych jest 13 stanowisk, a z Polskiego 15. Liczba stanowisk z obszaru Niemiec i Polski jest zatem porównywalna do tej ze Skandynawii. Trzeba jednak zaznaczyć, że z Niżu pochodzi czterokrotnie mniej grobów (41) niż ze stanowisk skandynawskich (158).

W artykule nie omawiam jedynie grobów z dwóch cmentarzysk odkrytych w Dudce i Szczepanach na Mazurach. Niektóre pochówki z tych stanowisk były już wprawdzie częściowo publikowane (Bugajska 2011; Gumiński 2003; 2004; Gumiński, Bugajska 2015a), ale pełne opracowanie grobów jest jeszcze w przygotowaniu i będzie przedmiotem osobnych publikacji (Gumiński, Bugajska 2015b).

Baza źródłowa dotycząca obrządku pogrzebowego u społeczeństw łowiecko-zbierackich w Europie środkowej jest już obecnie na tyle obszerna, że wymaga całkowicie nowego, całościowego i wieloaspektowego opracowania. Jest to o tyle istotne, że na stosunkowo nieliczne groby mezolityczne z terenu Polski można będzie spojrzeć na szerszym tle porównawczym. W syntezach, jak i przy okazji publikacji nowych polskich grobów, odnoszono się zwykle do kilku wybranych, z reguły tych samych przykładów pochówków niemieckich lub skandynawskich albo do wschodnioeuropejskich (np. Brzozowski, Siemaszko 1996; 2000; 2003; Głosik 1968; 1969; Kozłowski J. K. 2004; Kozłowski J. K., Kozłowski S. K. 1975; 1977; Łapo 1998; Marciniak 2001; Sulgostowska 1990).

Opracowanie to opiera się na wszystkich opublikowanych, blisko 200 grobach, które zostały tu w jednolity sposób skatalogowane i przeanalizowane. Dzięki temu możliwe było wychwycenie faktycznych prawidłowości i reguł w obrzędzie pogrzebowym albo ich braku. Analiza materiału będzie zmierzała do odnalezienia różnic regionalnych w praktykach pogrzebowych pomiędzy Skandynawią – dzieloną na Danię i południową Szwecję, a Niżem – Niemieckim i Polskim.

Pochówki mezolityczne z terenu Niemiec i Polski są rozsiane po całym Niżu, choć brak ich ze Szlezwiku-Holsztynu i terenów leżących na zachód od dolnej Łaby (ryc. 1). Inaczej jest w Skandynawii, gdzie większość stanowisk, w tym duże cmentarzyska, skupiona jest na jednym obszarze. Jest nim Zelandia, a szczególnie północno-wschodnie wybrzeża tej wyspy, oraz leżące po drugiej stronie cieśniny Sund zachodnie i południowe wybrzeża Skanii. Mniej stanowisk jest już na Jutlandii, a zupełnie wyjątkowo mezolityczne pochówki odnotowywane są na mniejszych wyspach duńskich.

Ryc. 1. Stanowiska z grobami mezolitycznymi i paraneolitycznymi. 1 – Bad Dürrenberg, 2 – Barum, 3 – Bloksbjerg, 4 – Brajniki, 5 – Coswig, 6 – Crewien, 7 – Dragsholm, 8 – Dręstwo, 9 – Drigge, 10 – Ertebølle, 11 – Fanerup, 12 – Gross Fredenwalde, 13 – Hammelev, 14 – Janisławice, 15 – Kamieńskie, 16 – Kams, 17 – Kasparus (Żurawki), 18 – Koed, 19 – Koelbjerg, 20 – Kolberg, 21 – Konne, 22 – Kosør Nør, 23 – Krepnica, 24 – Łojewo, 25 – Maglemosegård, 26 – Melby, 27 – Møllegabet, 28 – Mszano, 29 – Nederst, 30 – Nivå, 31 – Nivågård, 32 – Nymölla, 33 – Pierkunowo, 34 – Plau, 35 – Pomorsko, 36 – Prabuty, 37 – Rothenklempenow, 38 – Schmöckwitz, 39 – Schöpsdorf 2, 40 – Schöpsdorf 14, 41 – Skateholm I, Skateholm II, 42 – Skateholm III, 43 – Smołąg, 44 – Steinhegen, 45 – Stora Bjärs, 46 – Stora Mosse, 47 – Strøby Egede, 48 – Tågerup, 49 – Tybrind Vig, 50 – Uleberg, 51 – Unseburg, 52 – Vægnet Nord, 53 – Vedbæk Boldbaner, 54 – Vedbæk Bøgebakken, Vedbæk Gøngehusvej, 55 – Wieliszew, 56 – Woźna Wieś

Fig. 1. Sites with Mesolithic and Para-Neolithic graves

W Szwecji, poza Skanią, pojedyncze groby pochodzą jeszcze z Behuslän i Gotlandii (ryc. 1).

Dla większości stanowisk typowa jest obecność tylko jednego grobu – 39 stanowisk, co sta-

nowi 67%. Tendencja ta jest szczególnie widoczna na Niziu Niemieckim i Polskim (ryc. 1), gdzie stanowiska z pojedynczymi grobami – 21 (75%) przeważają prawie trzykrotnie nad cmentarzyska-

mi (zespół przynajmniej dwóch grobów) – 7, to jest 26%. W Skandynawii przewaga pojedynczych grobów nad cmentarzyskami jest dużo mniejsza, 14 do 12 stanowisk (60% do 40%). Trzeba jednak zaznaczyć, że mezolityczne cmentarzyska nie są jednak takie rzadkie, jest ich w sumie 19, co daje ok. 33% wszystkich branych tu pod uwagę stanowisk.

2.1. Cmentarzyska

Tylko trzy z 19 cmentarzysk można zaliczyć do dużych i pochodzą one jedynie ze Skanii i wschodniej Zelandii (tab. 1). Należą do nich: cmentarzyska Skateholm I z 57 grobami i Skateholm II z 20 grobami (Skania) oraz cmentarzysko Vedbæk Bøgebakken (Zelandia), gdzie odkryto 19 grobów z 23 osobnikami (tab. 1, ryc. 1). Ze Skandynawii znane są też wszystkie cmentarzyska średniej wielkości, liczące od 6 do 12 grobów. Trzy z nich odkryto w Danii – Nederst (Jutlandia), Vedbæk Gøngehusvej i Nivå (wschodnia Zelandia), a jedno w Szwecji – Tågerup (tab. 1, ryc. 1).

Małe cmentarzyska, na których liczba grobów nie przekracza pięciu, są najbardziej liczne i znane zarówno ze Skandynawii, jak i Niemiec i Polski (tab. 1, ryc. 1). Największe z nich, liczące 5 grobów, pochodzi ze stanowiska Mszano w Polsce (Pojezierze Chełmińskie). Na stanowisku w Schöpsdorf 2 w Saksonii² odkryto cztery groby, a po trzy w Kams na Gotlandii i Schmökwitz w Brandenburgii. Reszta cmentarzysk liczy po dwa groby i są to trzy cmentarzyska z Danii – Boldbaner i Strøby Egede na Zelandii oraz Fanerup na Jutlandii i dwa z Polski – Dręstwo³ i Pierkunowo na Mazurach. Dwa groby odkryto również na stanowisku Nymöla w Skanii i Criewen w Brandenburgii.

² Na obu tych stanowiskach w Schöpsdorf znaleziono ślady osadnictwa mezolitycznego oraz ceramikę KCSz. Groby z Schöpsdorf 2 nie mają datowań radiowęglowych, niemniej jednak autor publikacji przypisuje je do mezolitu na podstawie charakterystycznego wyposażenia krzemienego (Wechler 1989, 50).

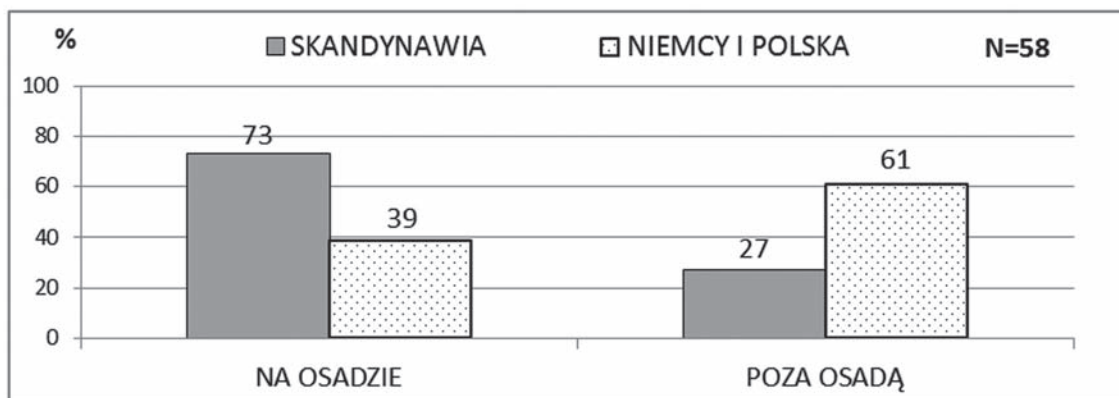
³ Uwzględniłam w artykule oba groby z Dręstwa. Jeden z nich został wydatowany radiowęglowo na mezolit. Data ¹⁴C uzyskana z grobu nr 2 (słabo zachowanego) jest wprawdzie późna, ale autorzy opracowania odnoszą się do tego wyniku z rezerwą. Podkreślają przy tym „mezolityczny” charakter pochówku i wiążą go ze społecznościami łowiecko-zbierackimi (Brzozowski 2001, 29; Brzozowski, Siemaszko 1999, 70-71; 2000, 12).

Jako cmentarzysko z dwoma grobami potraktowano tu również stanowisko Gross Fredenwalde (Brandenburgia). Dokładny kontekst, w jakim znaleziono szczątki ludzkie, nie jest do końca znany, ponieważ stanowisko zostało przypadkowo odkryte i częściowo zniszczone. Pochówki podzielono na dwa kompleksy: Kompleks II ze szczątkami wydobytymi w czasie badań archeologicznych i Kompleks I z materiałem wydobytym wcześniej. Kości mogą pochodzić w rzeczywistości z jednego zbiorowego grobu, w tej pracy jednak oba kompleksy będą traktowane jako dwa osobne groby (Gramsch, Schoknecht 2003).

Dla wczesnego mezolitu charakterystyczne są groby pojedyncze znane z 5 stanowisk: Hammelev i Koelbjerg w Danii, Barum, Stora Mosse i Stora Bjärs w Szwecji (ryc. 1). Na trzech stanowiskach – Mszano (Polska), Kams (Gotlandia) i Schmökwitz (Niemcy) – pochówki datowane na wczesny mezolit znajdowały się na cmentarzyskach (tab. 1, ryc. 1). Jednak tylko w wypadku Mszana wiadomo, że wszystkie groby na pewno pochodzą z wczesnego mezolitu. Zarówno w Kams, jak i w Schmökwitz odkryto po trzy groby, jednak w obu przypadkach nie wszystkie zostały wydatowane radiowęglowo. Wczesnomezolityczną datę uzyskał grób nr 2 w Kams (8050 ± 75 BP conv⁴). Nie wiadomo jednak, czy pozostałe dwa groby są równie stare, tym bardziej że w grobie nr 3 znaleziono krzemienną siekiere typową dla późnego mezolitu (Rydbeck 1950). Podobnie jest z cmentarzyskiem w Schmökwitz, gdzie jeden grób (nr 2) został wydatowany na wczesny mezolit (8200 ± 100 BP), drugi (nr 1) na środkowy (6900 ± 100 BP), a trzeci nie ma określonej przynależności chronologicznej.

Uwzględniając te rozbieżne lub niepewne datowania można założyć, że we wczesnym mezolicie występowały praktycznie tylko pojedyncze groby lub niewielkie cmentarzyska z 2-5 grobami. Cmentarzyska liczące więcej niż 5 grobów pojawiają się dopiero w środkowym mezolicie i użytkowane były one nadal w okresie późnego mezolitu. Ewentualnie w pobliżu zakładano kolejne, nowe cmentarzysko. Tak było np. w Vedbæk na Zelandii, gdzie groby z okresu kultury Kongemose występują głównie na cmentarzysku w Gøngehusvej, a z okresu kultury Ertebølle na większym cmenta-

⁴ Wszystkie daty podawane w artykule są konwencjonalne BP.

Ryc. 2. Występowanie pojedynczych grobów i cmentarzysk w kontekście osadniczym
Fig. 2. Presence of solitary graves and cemeteries in settlement context

rzysku w Bøgebakken. Stanowiska z pojedynczymi grobami nadal występują w środkowym i późnym mezolicie, głównie na obszarze Danii, Niemiec i Polski (ryc. 1). W Szwecji odkryto do tej pory tylko jeden odosobniony grób późnomezolityczny (Skateholm III, ryc. 1).

2.2. Kontekst występowania grobów i cmentarzysk

Pochówki w Skandynawii odkrywane są raczej bezpośrednio na stanowiskach osadniczych lub w ich najbliższym sąsiedztwie – 73% stanowisk z grobami (ryc. 2). Dla Niżu Polskiego i Niemieckiego można z kolei zaobserwować odwrotną tendencję. Tylko niespełna 40% stanowisk, na których odkryto pochówki łowców, jest powiązanych z osadnictwem z tego samego okresu (ryc. 2), dotyczy to przede wszystkim terenu Polski (ok. 1/3 stanowisk).

W Skandynawii lokalizacja grobów i cmentarzysk na osadach lub bezpośrednio przy nich jest szczególnie typowa dla późnego mezolitu. Pochówki wczesnomezolityczne znajdowane są tam raczej poza kontekstem osadniczym. Inaczej jest na terenie Polski i Niemiec, gdzie groby datowane na wczesny mezolit, w Mszanie i Schmöckwitz, zlokalizowano na mezolitycznych obozowiskach. Natomiast groby odkryte poza kontekstem osadniczym przynależą do środkowego i późnego mezolitu lub są to pochówki nie mające dokładnego datowania (tab. 9).

Podsumowując kontekst występowania grobów łowców, należy podkreślić, że istnieją wyraźne różnice pomiędzy Skandynawią a Niżem Polskim i Niemieckim. W Skandynawii mamy więcej cmentarzysk, zwłaszcza tych z większą liczbą grobów, a pochówki (poza wczesnomezolitycznymi) odkrywane są głównie na terenie osad z tego samego okresu. Na obszarze Polski i Niemiec dominują natomiast pojedyncze groby, znajdowane raczej poza kontekstem osadniczym.

3. KONSTRUKCJE GROBOWE I POZOSTAŁOŚCI „TRUMIEN”

Zabezpieczanie ciała zmarłego jakimś rodzajem „opakowania” czy też tworzenie konstrukcji wewnątrz i na zewnątrz jamy grobowej nie należało do powszechnych praktyk w mezolicie i paraneolicie. Ślady konstrukcji grobowych czy „trumien” obecne były w 28 grobach, co stanowi ok. 14%. Większość przykładów pochodzi ze Skandynawii. Z obszaru Danii znanych jest 15 takich grobów, a nieco mniej ze Szwecji – 9 (ryc. 3). Na terenie Polski pozostałości konstrukcji grobowych i „tru-

mien” znane są tylko ze stanowiska Mszano, gdzie obecne były przynajmniej w czterech grobach (tab. 9). Z Niemiec brak tego typu odkryć.

3.1. Konstrukcje grobowe

W grobach występują zarówno konstrukcje drewniane, jak i kamienne (ryc. 3). Te ostatnie występują głównie na terenie Danii (6 grobów), a kon-

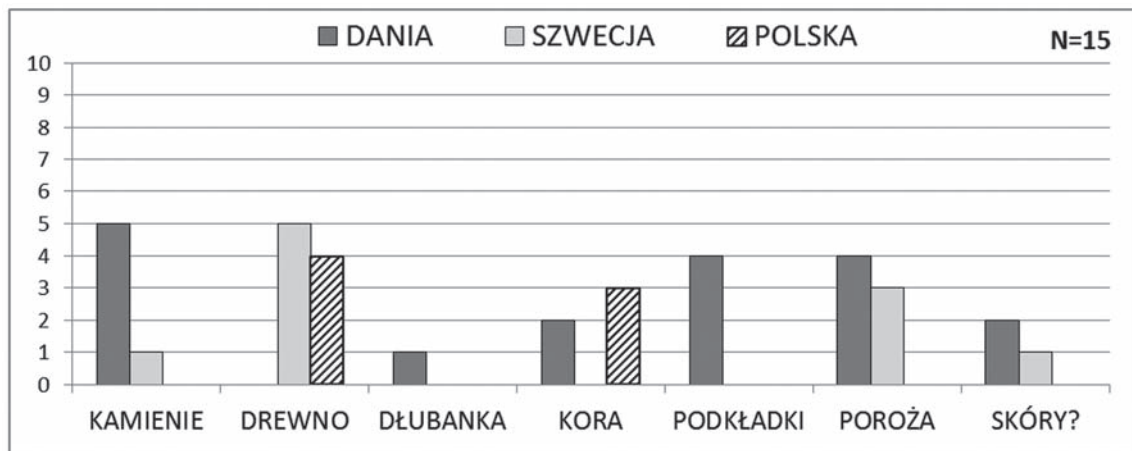
strukcje drewniane na stanowiskach w Szwecji (6 grobów) i w Polsce (4 groby).

Konstrukcje kamienne to głównie kręgi otaczające jamę grobową. Obecne były w grobie z Bloksbjerg i przynajmniej w dwóch grobach z Gøngehusvej: nr Ø i AE (tab. 9). Kamienie znajdowały się również w jamie grobu AÅ w Gøngehusvej i możliwe, że pierwotnie tworzyły one również krąg ułożony na krawędzi jamy grobowej, a do jej wnętrza trafiły wtórnie (Brinch Petersen 1990, 22). Drugi typ konstrukcji kamiennej to obstawy, które znane są z dwóch grobów. Jeden pochodzi z Uleberg w Szwecji, gdzie duże kamienie otaczały od trzech stron szczątki dwóch osobników (Rydbeck 1945, 297). Drugi przykład to grób nr 10 w Bøgebakken, gdzie kamienie ułożone zostały przy nogach zmarłego, tworząc rodzaj częściowej obstawy (ryc. 4). Inny rodzaj „konstrukcji” kamiennej odnotowano w Boldbaner, gdzie kilka dużych kamieni leżało bezpośrednio na szkieletcie zmarłego (nad nogami i klatką piersiową), co zostało chyba słusznie skomentowane, że kamienie położono po to, aby zmarły na pewno pozostał tam, gdzie jest (Vang Petersen 1977, 144).

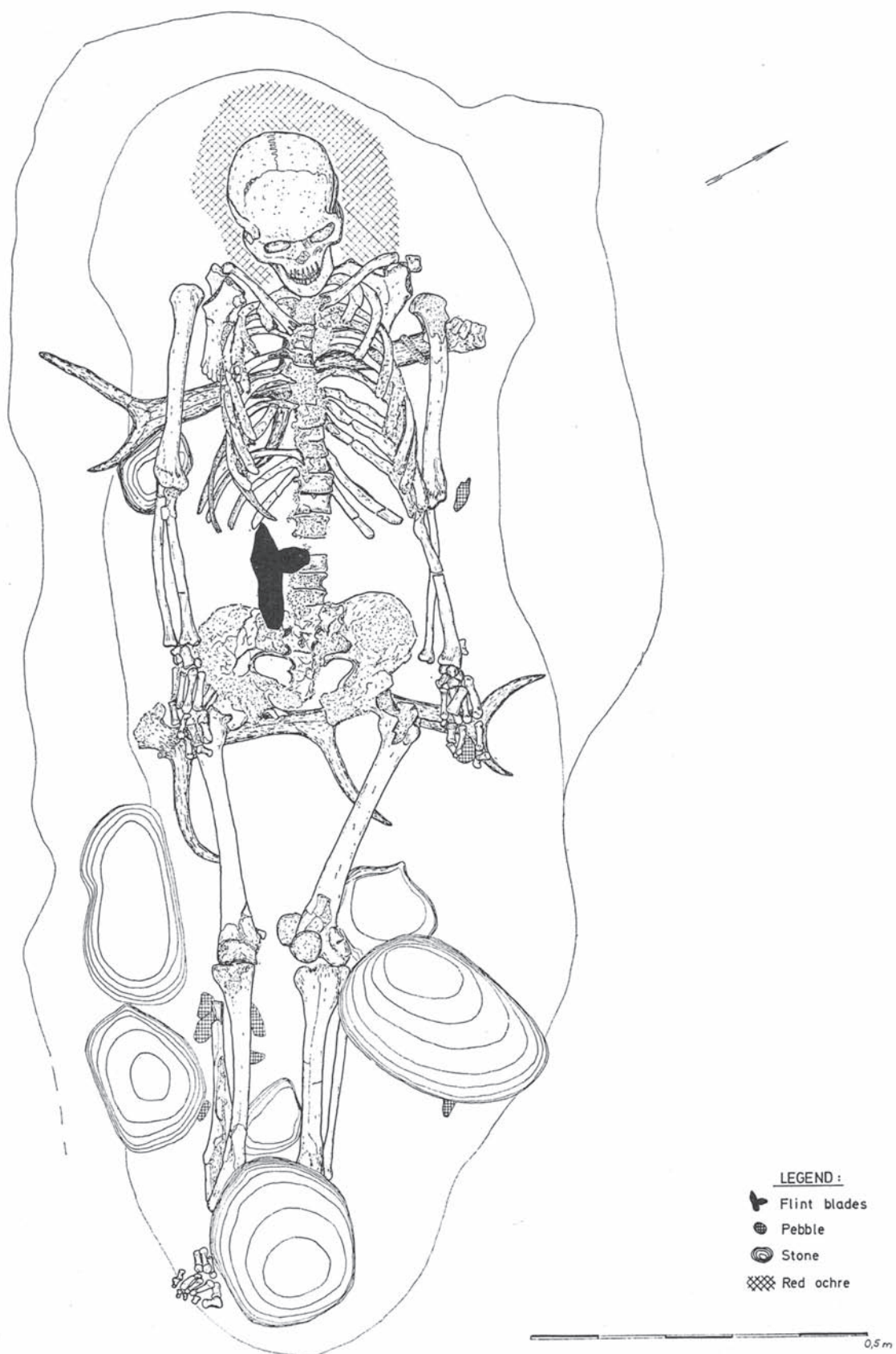
Pozostałości po konstrukcjach drewnianych znane są z 9 grobów (ryc. 3). Najczęściej spotykane są różne konstrukcje słupowe, stwierdzone w dwóch grobach w Skateholm I (nr 11 i 26) oraz w dwóch w Mszanie (grób nr 1 i 4). W grobie nr 11 w Skateholm odnotowano jedynie obecność dołów posłupowych (Larsson 1989, 372). W grobie nr 26 cztery doły posłupowe tworzyły zarys trapezu i zlokalizowane były na zewnątrz jamy grobowej. Była

to więc konstrukcja wzniesiona nad grobem, która prawdopodobnie została później spalona. Świadczy o tym obecność wewnątrz jamy i bezpośrednio nad szkieletem znacznej ilości węgla drzewnych, pochodzących z kłody jesionowej (Larsson 1989, 372). W grobie nr 1 w Mszanie znajdowały się belki sosnowe o średnicy ok. 20-30 cm ustawione pionowo w pewnej odległości od siebie wzdłuż ścian jamy grobowej. Podobna konstrukcja występowała też w grobie nr 4, z tym że cienkie belki ustawiono tylko po bokach jamy grobowej, a nie na całym jej obwodzie (Marciniak 2001, 120-121). Obecność jednego dołka posłupowego zanotowano również w grobie nr 1 w Tågerup. W tym przypadku możliwe jest jednak, że nie była to pozostałość konstrukcji wewnątrz jamy grobowej, ale słup będący oznaczeniem grobu na powierzchni (Karsten, Knarrström 1991, 17-18).

Inny typ konstrukcji drewnianych – z poziomo ułożonych belek – odkryto w dwóch grobach na stanowisku Mszano (grób nr 3 i 4). W grobie nr 3 ściany zostały obudowane belkami sosnowymi, ułożonymi prawdopodobnie na zrąb. Analogiczna konstrukcja mogła znajdować się w grobie nr 5, z tym że belki nie sięgały tam do samego dna jamy grobowej (Marciniak 2001, 120-121). Podobne oszalowanie mogło być zastosowane również w dwóch grobach w Szwecji. W grobie nr IV w Skateholm II zidentyfikowano ślady po drewnie, przebiegające wzdłuż ścian jamy grobowej (Larsson 1989, 372). Pozostałości drewna przy ścianach jamy grobowej stwierdzono również w grobie z Uleberg (Rydbeck 1945, 297).

Ryc. 3. Rodzaje konstrukcji grobowych i “trumien”
Fig. 3. Types of grave constructions and “coffins”

Ryc. 4. Vedbæk Bøgebakken, grób 10, mężczyzna z porożami jelenia, częściową "obstawą" kamienną i z krzemiennymi wiórami przy pasie, za: Albrethsen, Brinch Petersen 1976, fig. 12

Fig. 4. Vedbæk Bøgebakken, grave 10, male with red deer antlers, stone "construction" near legs and flint blades close to pelvis, after: Albrethsen, Brinch Petersen 1976, fig. 12

3.2. Pochówek łodziowy

Do wyjątkowych znalezisk należy pochówek łodziowy, znany ze stanowiska Møllegabet na wyspie Æro (Dania). Zniszczona łódź została odkryta w strefie brzegowej przy osadzie kultury Ertebølle. Na dłubance i częściowo poza nią znalezione zostały kości mężczyzny i fragmenty kory, w którą mogły być owinięte jego zwłoki. Przy pochówku nie znaleziono żadnego ewidentnego wyposażenia, choć w najbliższej okolicy dłubanki znajdowało się kilka poroży, kamieni i fragmentów drewna. Ich związek z pochówkiem nie jest jednak pewny (Grøn, Skaarup 1991, 47-49).

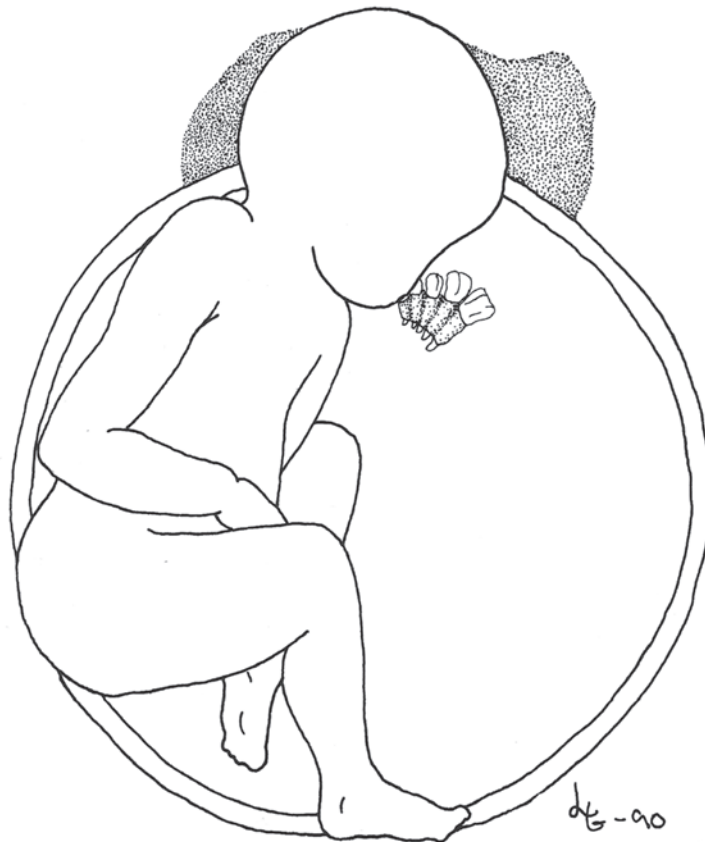
3.3. „Trumny-opakowania” i podkładowki organiczne

Pozostałości różnego rodzaju „opakowań” lub podkładek organicznych znane są prawie wyłącznie

z pochówków na Zelandii oraz z Mszana w Polsce (ryc. 3).

Jednym ze sposobów „opakowania” było owijanie ciała zmarłego w korę. Jej obecność odnotowano w 5 grobach (ryc. 3). Dwa przykłady pochodzą z wysp duńskich, jeden z Korsør Nor, a drugi to wspomniany pochówek łodziowy z Møllegabet (tab. 9). Owijanie ciała zmarłego w korę stosowane było również na cmentarzysku w Mszanie, gdzie pozostałości kory obecne były w trzech grobach: nr 1, 3, 5 (tab. 9).

Ciała zmarłych mogły być owijane również w skóry zwierzęce. Świadectwem tego może być obecność paliczków zwierzęcych przy pochówku. Takie przypadki odnotowano tylko w Skandynawii, dwa w Danii i jeden w Szwecji (ryc. 3). W grobie nr 19 w Bøgebakken w rejonie klatki piersiowej kobiety znajdowały się paliczki i kości śródstopia jelenia, które mogą być pozostałością po skórze przykrywającej lub owiniętej wokół ciała zmarłej. Podobny przykład pochodzi z gro-

Ryc. 5. Vedbæk Gøngehusvej, grób Ø, pochówek noworodka leżącego na organicznej podkładce, za: Brinch Petersen 1990, fig. 8

Fig. 5. Vedbæk Gøngehusvej, grave Ø, drawing of neonate burial lying on organic plate, after: Brinch Petersen 1990, fig. 8

bu kobiety z dzieckiem w Gøngehusvej, gdzie przy szkielecie kobiety znajdowały się paliczki sarny, które również mogą być pozostałością po skórze. Wskazuje na to ich ułożenie w trzech miejscach – po obu stronach miednicy i w górnej części klatki piersiowej (Brinch Petersen, Alexandersen, Meiklejohn 1993, 66). Z kolei w grobie nr 1 z Nymöla przy pochówku mężczyzny obecne były paliczki foki, które również mogą być pozostałością po skórze tego zwierzęcia (Wyszomirska 1979, 76).

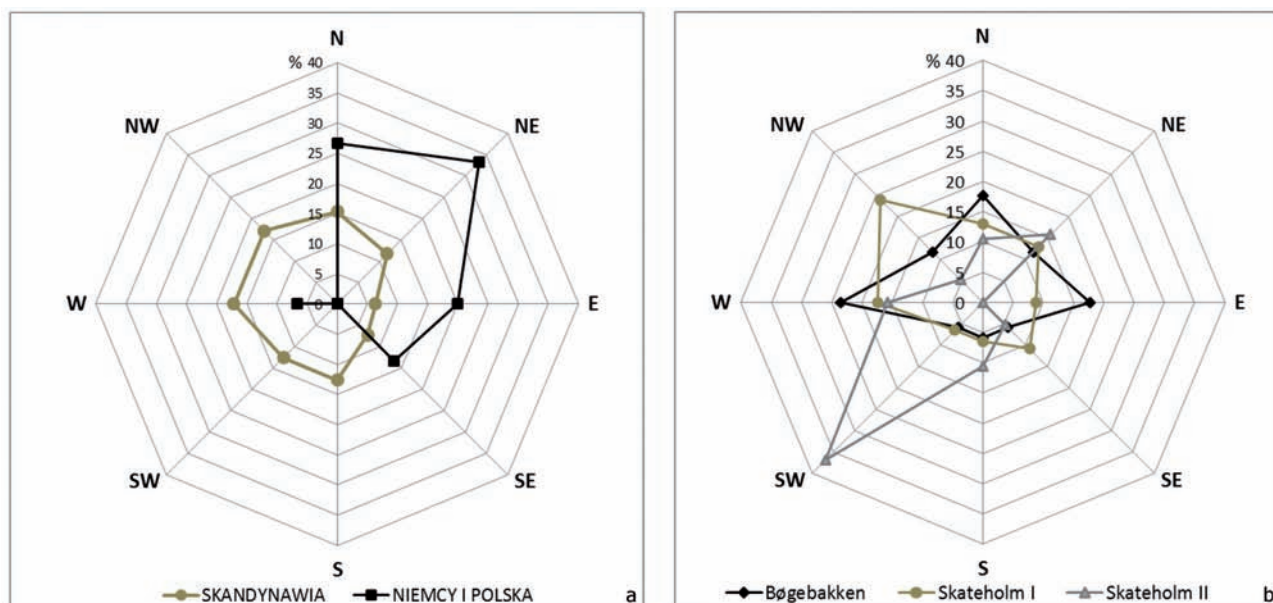
Poza tym, znane są też cztery groby, gdzie szczątki zmarłego ułożono na organicznej podkładce (ryc. 3). Pochodzą one tylko z dwóch cmentarzysk w Vedbæk. W grobie nr 8 z Bøgebakken znaleziono kości skrzydła łabędzia w układzie, który wskazywał (tab. 9), że ciało zmarłego noworodka zostało ułożone na rozłożonym skrzydle (Albretsen, Brinch Petersen 1976, 9). Z kolei w trzech grobach z Gøngehusvej odkryto pozostałości drewnianych podkładek. W grobie Ø warstwa organiki znajdowała się bezpośrednio pod szkieletem noworodka i miała okrągły zarys (ryc. 5). Podobną okrągłą warstwę organiki odnotowano w grobie AE, gdzie szczątki kostne się nie zachowały, ale wielkość jamy sugeruje, że mógł to być analogiczny pochówek małego dziecka. Trzecia drewniana podkładka na tym cmentarzysku pochodzi z grobu Æ. Złożone zostały na niej przepalone

szczątki dorosłego mężczyzny. Warto podkreślić, że podkładki organiczne we wszystkich przypadkach były niewielkie i składano na nich noworodki albo przepalone kości (Brinch Petersen 1990; Brinch Petersen, Meiklejohn 2003).

3.4. Poroża jelenia

Ostatnim aspektem, który wymaga rozważenia w kontekście konstrukcji grobowych i „trumienopaków”, są poroża jelenia. Są one typowe dla grobów w Skandynawii (ryc. 3). Poroża układane były zwykle pod ciałem zmarłego w różnych miejscach, tworząc tym samym rodzaj podkładki lub „katafalku” (ryc. 4). Podkładano je pod głowę (2 pochówki), biodra (1) lub ramiona (1). W jednym z grobów w Skateholm II (grób XXII) poroża znajdowały się pod szkieletem kobiety ułożonej w pozycji siedzącej. W dwóch innych grobach poroża posłużyły za częściową obstawę pochówku. W grobie XV ze Skateholm II zmarły złożony w pozycji siedzącej opierał się o dwa poroża, a trzecie leżało przy jego stopach. Z kolei w grobie XI z tego samego cmentarzyska siedem poroży jelenia złożono przy nogach mężczyzny.

Z przytoczonych wyżej przykładów konstrukcji grobowych, „opakowań”, podkładek czy

Ryc. 6. Zorientowanie pochówków względem stron świata: a – zróżnicowanie regionalne, b – porównanie dużych cmentarzysk

Fig. 6. Orientation of burials, head turned in particular direction: a – regional diversity, b – comparison of three largest cemeteries

„katafalków” wynika, że te różne sposoby zabezpieczenia ciała zmarłego stosowane były głównie w Skandynawii. Warto podkreślić, że istnieją pod tym względem różnice pomiędzy grobami ze stanowisk duńskich i szwedzkich. Na terenie Danii mamy do czynienia z konstrukcjami kamiennymi, owijaniem ciała w korę oraz ze stosowaniem podkładek drewnianych lub z ptasiego skrzydła (zwykle dla małego dziecka). Dla obszaru Szwecji

typowe są natomiast konstrukcje drewniane. Praktyka owijania ciała zmarłych w skóry, jak również układanie ich na porożach jelenia jest zwyczajem ogólnoskandynawskim. Mszano w Polsce jest jedynym stanowiskiem na Niżu Środkowoeuropejskim, gdzie stwierdzono obecność konstrukcji drewnianych i kory owijającej ciała zmarłych. Ta pierwsza cecha nawiązuje do pochówków szwedzkich, a druga do duńskich.

4. ORIENTACJA GROBU I SZKIELETU

Kolejnym aspektem obrządku pogrzebowego jest orientacja grobów i pochówków względem stron świata. W przypadku orientacji samych jam grobowych brak reguł, tendencje widoczne są dopiero przy zorientowaniu szkieletu.

W Skandynawii nie ma wyraźnej preferencji dla jakiegoś kierunku, ale zmarli generalnie byli orientowani głową na południe, zachód i północ, a rzadko na wschód. Natomiast na terenie Polski i Niemiec wyraźnie dominuje orientacja północna, północno-wschodnia oraz wschodnia. Brak tu zupełnie orientacji południowej i tylko kilka po-

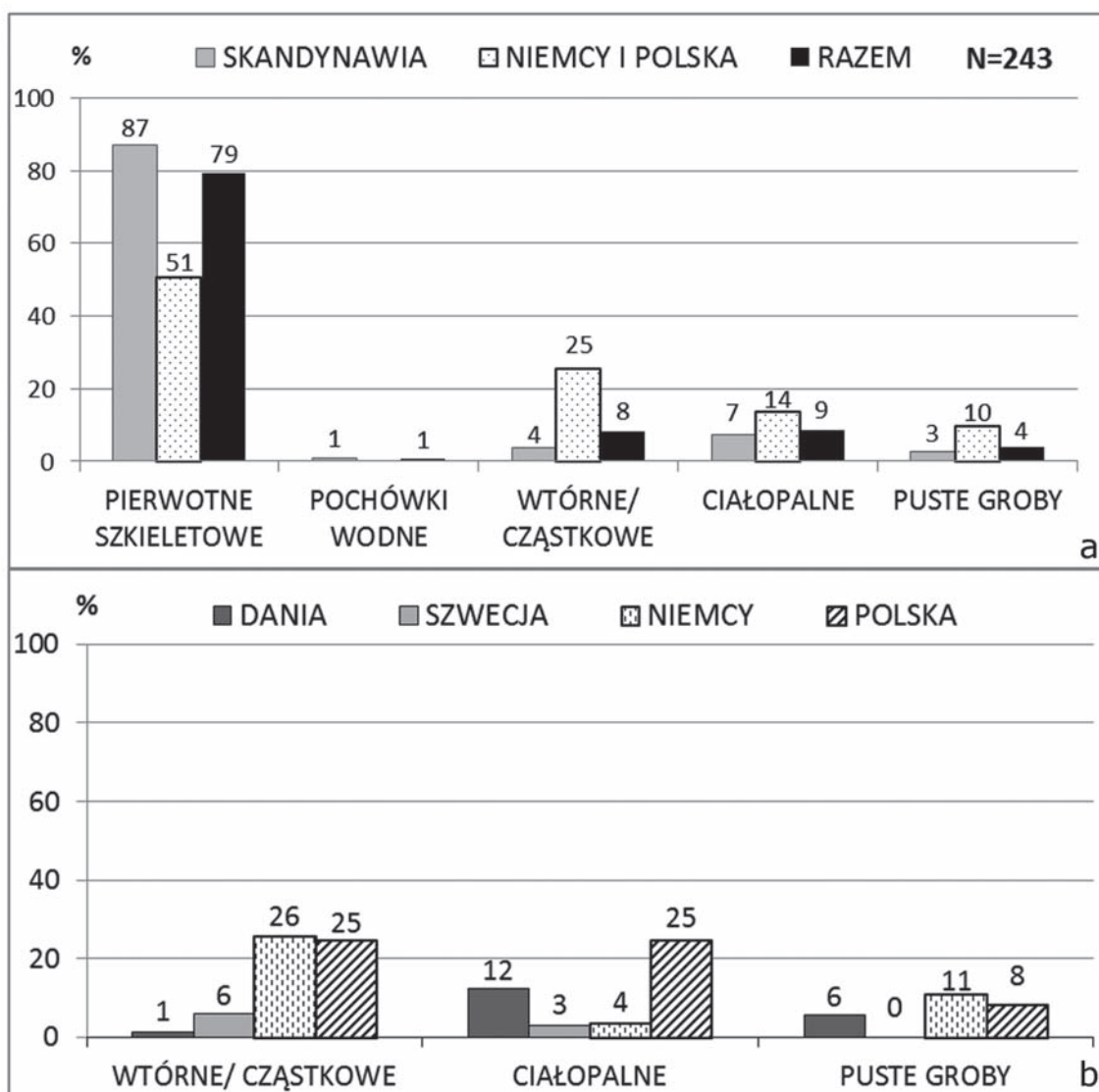
chówków leżało głowami dokładnie na zachód (ryc. 6a).

Wyraźne i odmienne tendencje widoczne są na dużych cmentarzyskach. Na przykład w Skateholm II zmarli leżą najczęściej na osi południowy zachód – północny wschód z głową na południowy zachód, podczas gdy w Skateholm I dominuje orientacja na osi północny zachód – południowy wschód z głową na północny zachód. Jeszcze inaczej jest w Bøgebakken, bo tam zmarli układani byli przeważnie na linii wschód – zachód z głową na wschód lub na zachód (ryc. 6b).

5. RODZAJ POCHÓWKU

W mezolicie i paraneolicie mamy do czynienia głównie z pochówkami pierwotnymi, tj. ze szkieletem ułożonym anatomicznie (blisko 80%, ryc. 7a). Znane są jednak również inne sposoby traktowania ciała zmarłego. Jednym z nich jest ciało palenie, które dotyczy 9% pochówków. Innym rodzajem są pochówki szkieletowe wtórne, czyli takie, gdzie szczątki ludzkie zalegają bezładnie w jamie grobowej i zasadniczo nie zachowują anatomicznych relacji, a szkielety są mniej lub bardziej zdekompletowane. W skrajnych przypadkach dany osobnik może być reprezentowany przez pojedynczą kość, np. jedynie przez czaszkę, co można określić również mianem pochówku cząstkowego. Szkieletowe pochówki wtórne stanowią 8% wszystkich, są więc niemal równie częste co ciało palne (ryc. 7a). Warto podkreślić, że pochówki wtórne i cząstkowe są zdecydowanie częściej spotykane na Niżu Środkowoeuropejskim (25%) niż w Skandynawii (4%, ryc. 7b). Natomiast ciało palenie występuje głównie na terenach Danii (12%) i Polski (25%), a sporadycznie na obszarze Szwecji (3%) czy Niemiec (4%, ryc. 7b).

Do wyjątkowych sposobów potraktowania zmarłego należą pochówki wodne. Znane są one z dwóch skandynawskich stanowisk – Koelbjerg w Danii i Stora Mosse w Szwecji. W obu przypadkach szczątki ludzkie, pochodzące od jednego osobnika (kobiety), znaleziono w bagnie (w warstwie torfu lub gytii), które w epoce kamienia było jeziorem (Bröste, Fischer-Møller 1943; Nilsson et. all 1978; Troels-Smith 1943). Zinterpretowano je jako szczątki osobników, którzy się utopili (Nilsson et. all 1978; Troels-Smith 1943, 237-238). W Stora Mosse kości odkryto ok. 300 metrów od stałego lądu (Nilsson et. all 1978, 220), zaś w Koelbjerg znaleziono je w małej zatoczce rozprze-strzenione na powierzchni kilku metrów (Bröste, Fischer-Møller 1943, 211-212; Troels-Smith 1943, 232-233). Oba szkielety były niewątpliwie częściowo rozmyte przez wodę. Nie znaleziono przy nich żadnego wyposażenia, a na kościach nie stwierdzono żadnych urazów (Bennike 1986; Nilsson et. all 1978). Obydwa odkrycia z pewnymi zastrzeżeniami można uznać za pochówki, po-

Ryc. 7. Rodzaje pochówku
Fig. 7. Types of burial

legające na zatopieniu ciała zmarłego w wodzie, i to prawdopodobnie z obciążeniem lub w opakowaniu, ponieważ w obu przypadkach kości mimo wszystko zalegały blisko siebie. Pochówki te pochodzą z wczesnego mezolitu, Koelbjerg z Preboreal (9250 ±85 BP), a Stora Mosse z Preboreal lub wczesnego Boreal (8500-9500 BP) i są to najstarsze szkielety z południowej Skandynawii. Znajdźiska te w pewnym sensie nawiązują do pochówku łódzkiego z Møllegabet.

Osobną kategorią są puste groby, w których nie znaleziono ludzkich szczątków, ale za to obecne było wyposażenie (4%, ryc. 7). Część z nich pochodzi ze stanowisk, gdzie należy się liczyć z całkowitym rozłożeniem szkieletu, jak Gøngehusvej, Schöpsdorf i Mszano (Brinch Petersen, Alexandersen 1993; Marciniak 2001; Wechler 1989). Jedynie dwa groby znane z Vedbæk Bøgebakken i Vægnet Nord można z pewnością interpretować jako faktyczne cenotafy (Albrethsen, Brinch Petersen 1976; Brinch Petersen 1989).

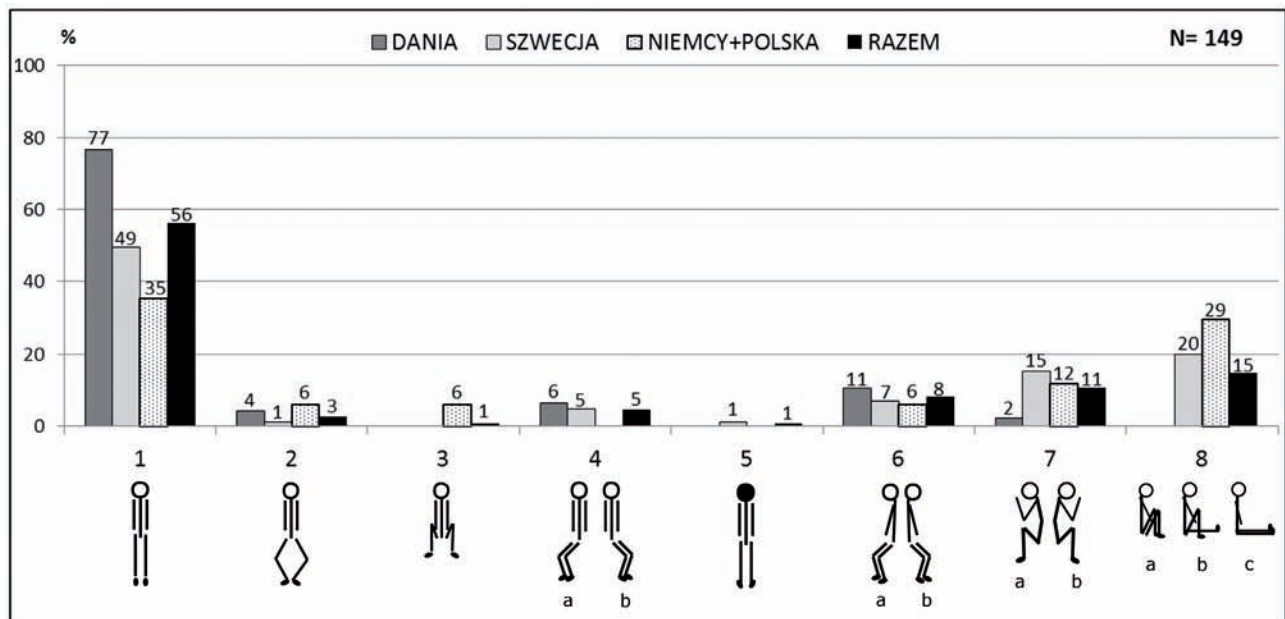
6. UŁOŻENIE POCHÓWKÓW PIERWOTNYCH

W mezolicie i paraneolicie mamy do czynienia z dużym zróżnicowaniem sposobów ułożenia zmarłego w jamie grobowej. Wydzieliłam w sumie osiem różnych wariantów ułożenia szkieletu, w niektórych przypadkach z dwoma-trzema odmianami (ryc. 8). Wariant 1 to pozycja na wznak z wyprostowanymi nogami. Warianty od 2 do 4 to kolejne trzy sposoby ułożenia na plecach: z nogami rozkraczonymi (wariant 2), zadartymi na klatkę piersiową (wariant 3) i z podkurczonymi na bok (wariant 4a – na prawo i 4b – na lewo). Wariant 5 to ułożenie na brzuchu. Kolejne dwa warianty odnoszą się do pochówków złożonych na boku (a – prawym, b – lewym): wariant 6 – z lekkim podkurczeniem nóg i wariant 7 – z nogami silnie podkurczonymi. Wariant 8 to pochówki siedzące w trzech różnych odmianach – z nogami podkurczonymi (8a), z jedną nogą podkurczoną (8b) lub z nogami wyprostowanymi (8c).

W większości przypadków (56%) zmarli byli składani do grobu w pozycji na wznak (wariant 1,

ryc. 8). Sporadycznie spotykane są pochówki ułożone na plecach i z nogami podkurczonymi w różny sposób – warianty 2-4 – i stanowią w sumie 9% (ryc. 8). Osobnicy spoczywający na boku stanowią blisko 20%, z czego część leży w pozycji silnie skurczonej – wariant 7 (11%), a reszta ma jedynie lekko podkurczone nogi – wariant 6 (8%, ryc. 8). Pozycję siedzącą – wariant 8 – odnotowano w 15% pochówków (ryc. 8), z czego dziewięciu osobników miało obie nogi podkurczone, siedmiu obie wyprostowane, a tylko dwóch miało jedną nogę wyprostowaną, a drugą podkurczoną. W jednym tylko grobie zmarłego pochowano na brzuchu – wariant 5.

Można wskazać regionalne tendencje w sposobach ułożenia zmarłych (ryc. 8). Dość jednorodnie chowano ich na terenie Danii, gdzie zdecydowanie dominuje pozycja na wznak (77%). Odstępstwa od tej reguły są tam stosunkowo rzadkie (23%), z czego prawie połowa to różne warianty ułożenia na plecach z podkurczonymi nogami (10%). Pozostałe to osobnicy spoczywający na boku (13%), zwykle

Ryc. 8. Pochówki pierwotne. Warianty ułożenia: 1 – wyprostowany na wznak, 2 – na plecach z podkurczonymi/rozkraczonymi nogami, 3 – na plecach z nogami zadartymi na klatkę piersiową, 4 – na plecach z nogami podkurczonymi na bok: a – prawy, b – lewy, 5 – na brzuchu, 6 – wyprostowany na boku z lekkim podkurczeniem nóg: a – bok prawy, b – bok lewy, 7 – skurczony na boku: a – prawy, b – lewy, 8 – siedzący a – z nogami podkurczonymi, b – jedną nogą podkurczoną, c – z nogami wyprostowanymi

Fig. 8. Primary burials. Position variants: 1 – supine, 2 – on back with flexed/astride legs, 3 – on back with legs pulled up on the chest, 4 – on back with legs pulled sideward: a – right, b – left side, 5 – on front, 6 – on side with legs slightly flexed: a – right, b – left side, 7 – on side and crouched: a – right, b – left side, 8 – sitting position: a: sitting-squatting, b: with one leg pulled up, c – with extended legs

Ryc. 9. a – Skateholm I, grób 33, mężczyzna złożony na brzuchu, za Larsson 1983-84: fig. 12, b – Skateholm I, grób 14, młoda kobieta spoczywająca na prawym boku (wariant 6a) i zwrócona do leżącego na wznak mężczyzny. Nogi kobiety podkurczone i ułożone nad nogami mężczyzny. Za: Larsson 1983-84, fig. 8

Fig. 9. a – Skateholm I, grave 33, male buried on his front, after Larsson 1983-84: fig. 12, b – Skateholm I, grave 14, young female buried on her right side (variant 6a) and turned to male individual lying in supine position. Female legs are flexed and put on male lower extremities. After: Larsson 1983-84, fig. 8

wyprostowani z lekkim podkurczeniem nóg (wariant 6 – 11%), a wyjątkowo w pozycji embrionalnej (2%). Pochówki siedzące nie są znane z Danii.

Na terenie Szwecji generalnie mamy do czynienia z dużym zróżnicowaniem form pochówek pierwotnych. Spotykane są tam prawie wszystkie wyróżnione warianty ułożenia (ryc. 8). Najczęściej

powtarza się wprawdzie pozycja na wznak, ale stanowi ona niespełna 50%. Stosunkowo częste jest tam ułożenie na boku (warianty 6-7, w sumie 22%) oraz w pozycji siedzącej (20%). Do sporadycznych przypadków należą osobniki leżący na plecach z rozkraczonymi lub podkurczonymi nogami (warianty 2 i 4 – łącznie 6%), a tylko jeden osobnik,

grób nr 33 Skateholm I, został ułożony na brzuchu (wariant 5, 1%, ryc. 9a).

Na Niżu Polskim i Niemieckim znane jest ułożenie tylko 16 pochówków. Pozycja siedząca jest tu stwierdzana niemal równie często co na wznak (odpowiednio 29% i 35%). Trzeba jednak zaznaczyć, że dotyczy to przede wszystkim terenu Niemiec, gdzie odkryto cztery pochówki siedzące i trzy złożone na wznak. W Polsce z kolei trzy pochówki ułożone były na wznak i tylko jeden, z Janisławic, w pozycji siedzącej. Dla pochówku z Janisławic znane jest tylko ułożenie nóg – jedna była wyprostowana, a druga podkurczona. Cała górna część szkieletu została wyjęta podczas przypadkowego odkrycia grobu. Wiadomo jednak, że miednica znajdowała się na tym samym poziomie co kości nóg, a górna część szkieletu ustawiona była pionowo, z czaszką leżącą najwyżej (Chmielewska 1954). Można więc uznać ten pochówek za siedzący (wariant 8b).

Warto w tym miejscu wspomnieć, że obecność pochówku siedzącego sugerowana jest też dla grobu nr 4 w Mszanie, ale, moim zdaniem, nie ma żadnych podstaw do takiej interpretacji. W grobie nie stwierdzono żadnych kości ludzkich, a śladem wyposażenia są jedynie fragmenty szkliwa z siekaczy przeżuwaczy. Jama grobowa miała kształt prostokątny o wymiarach 1,5x1 m i przedzielona była warstwą jałowych piasków. Obydwie jej części (północno-wschodnia i południowo-zachodnia) przesycone były ochrą. Północno-wschodnia część jamy sięgała głębiej. Na tej podstawie autor badań sugeruje, że ta płytsza jama (płd.-zach.) była siedziskiem, a w tę głębszą włożono nogi zmarłego i obie jamy pełniły rolę krzesła z oparciem dla dorosłego osobnika, zwróconego twarzą na północny wschód (Marciniak 1993, 11; 2001, 102-104, 120-121). Przyjmując taką interpretację, należałoby podkreślić absolutną wyjątkowość takiego ułożenia w mezolicie Europy. Moim zdaniem trzeba przyjąć raczej dużo prostszą możliwość, że mamy do czynienia z dwoma usytuowanymi obok siebie jamami grobowymi. W mniejszej jamie mogło być pochowane dziecko, a w większej równie dobrze dorosły osobnik, zwłaszcza jeśli by go złożono w pozycji skurczonej na boku lub siedzącej z podkurczonymi nogami (pomijając ewentualność pochówku wtórnego). W każdym razie, dla tego grobu nie można sugerować ani wieku pochowanego tam osobnika (lub osobników?), ani sposobu jego ułożenia, ani też kierunku zwrócenia

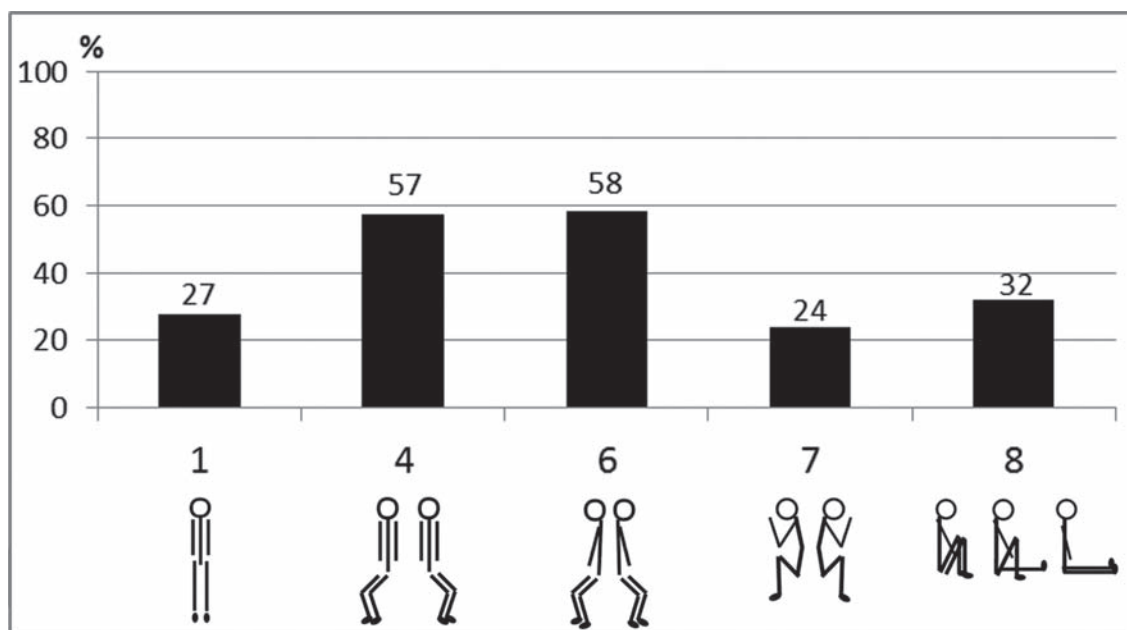
twarzy. Z rozważań w tej części wyłączam także pochówek z Woźnej Wsi (Mazury), który również opublikowano jako złożony w pozycji siedzącej (Sulgostowska 1990). Moim zdaniem należy go jednak traktować jako depozyt wtórny, co będzie dyskutowane niżej.

Z Niżu Niemieckiego i Polskiego znane są też trzy przypadki ułożenia na boku (18%, ryc. 8), z czego jeden osobnik (Mszano, grób nr 1) miał lekko podkurczone nogi, a dwa pochówki z terenu Niemiec (Gross Fredenwalde i Unseburg) były silnie skurczone (tab. 9). Z Gross Fredenwalde (Kompleks II) pochodzi również pochówek ułożony na plecach z podkurczonymi nogami – wariant 2 (ryc. 12a). W Dręstwie natomiast odkryto szkielet mężczyzny (grób 1) złożony na plecach z nogami zadartymi na klatkę piersiową – wariant 3 (tab. 9), co jest jedynym przykładem tego typu ułożenia na rozpatrywanym obszarze.

Z wczesnego mezolitu pochodzi tylko kilka pochówków o znanym ułożeniu szkieletu, ale prawie każdy reprezentuje inny wariant. Dwa to pochówki siedzące (Barum i grób 1 z Kams), oba z nogami podkurczonymi (tab. 9). Dwa inne ułożone były na boku, z tym że jeden był silnie skurczony (Stora Bjärs), a drugi raczej wyprostowany (Mszano, grób 1). Jeszcze inny pochówek leżał prawdopodobnie na wznak (Mszano, grób 3).

Pochówki środkowo- i późnomezolityczne są trudne do rozdzielania, zwłaszcza jeśli pochodzą z długo użytkowanych cmentarzysk. Kilka pochówków zostało bezpośrednio wydatowanych na okres środkowego mezolitu (tab. 9). Są to zarówno szkielety leżące na wznak (np. Tågerup w Szwecji), na boku (Unseburg w Niemczech), jak też w pozycji siedzącej z podkurczonymi nogami (np. Bad Dürrenberg, Rothenklempenow w Niemczech). Podobnie jak we wcześniejszym okresie stosowane były więc różnorodne sposoby układania zmarłych w grobach. W późnym mezolicie najbardziej powszechna staje się pozycja na wznak, ale mimo to stosowano nadal inne warianty, w tym pozycję siedzącą.

Warto jeszcze zwrócić uwagę, że niektóre ze sposobów ułożenia są typowe dla grobów zbiorowych (ryc. 10). Dotyczy to ułożenia na plecach z nogami podkurczonymi na bok (wariant 4) i na boku z nogami lekko ugiętymi (wariant 6). Ponad połowa (po ok. 60%) osobników pochowanych w taki sposób pochodzi właśnie z grobów zbiorowych. Ułożenie na boku lub przynajmniej podkur-

Ryc. 10. Udział osobników z grobów zbiorowych wśród pochówków reprezentujących dany wariant ułożenia
 Fig. 10. Share of individuals coming from collective graves in total number of individuals buried in given position (variant)

czenie na bok samych nóg wiązało się ze zwróceniem zmarłego w kierunku innych osobników pochowanych w tym samym grobie (ryc. 9b).

Podsumowując, na całym badanym obszarze dominowała pozycja na wznak. Prawie wszędzie występują też pochówki leżące na boku lub na plecach z podkurczonymi na bok nogami. Pochówki siedzące występują w różnych regionach, ale brak ich w Danii. Tam też mamy do czynienia z największym ujednoczeniem ułożenia zmarłych, a na

obszarze Szwecji odstępstwa od reguły układania na wznak są zdecydowanie częstsze. Z kolei na Niżu Polskim i Niemieckim chowanie na wznak i w pozycji siedzącej było praktykowane z podobną częstotliwością. Warto też podkreślić, że prawie każdy pochówek pierwotny z wczesnego mezolitu reprezentuje inny wariant ułożenia. Większe ujednoczenie sposobów składania zmarłych i wyraźna dominacja pozycji na wznak następują dopiero w późnym mezolicie.

7. POCHÓWKI WTÓRNE (I CZĄSTKOWE?)

Pochówki wtórne charakteryzują się bezładnym, nieanatomicznym zdeponowaniem szczątków ludzkich w jamie. Depozyty takie są efektem dwu- lub wieloetapowego obrządku pogrzebowego. Polega on na tymczasowym złożeniu ciała zmarłego w jakimś miejscu do momentu rozłożenia tkanek miękkich. Potem kości są zabierane i przenoszone do grobu docelowego (Thomas 2001, 95-98). Pochówki wtórne i cząstkowe są więc ostatnim etapem takiego złożonego rytuału i mogą być w różnym stopniu zdekompletowane, gdyż część drobnych kości mogła być gubiona w trakcie przenoszenia. Poza tym szczątki mogły być przenoszone do więcej niż jednego grobu docelowego. Pochówki tym-

czasowe są z reguły nieuchwytnie archeologiczne, a jedynym ich śladem mogą być kości ludzkie znajdowane poza kontekstem grobowym (Gumiński 2003; Gumiński, Bugajska 2013). Szczątki takie nie będą jednak tu omawiane, gdyż zagadnienie to wymaga osobnego opracowania.

Pochówki wtórne i cząstkowe są częściej odnotowywane na Niżu niż w Skandynawii. Na obszarze Niemiec jest ich siedem, a Polski sześć i łącznie stanowią 25%. W Szwecji znanych jest pięć takich pochówków (ok. 5%), a w Danii tylko jeden (1%). Pochówki wtórne można podzielić na dwie grupy. Jedna to osobnicy reprezentowani przez kości z różnych partii szkieletu, a druga to pochówki

cząstkowe reprezentowane przez pojedyncze kości (głównie czaszki).

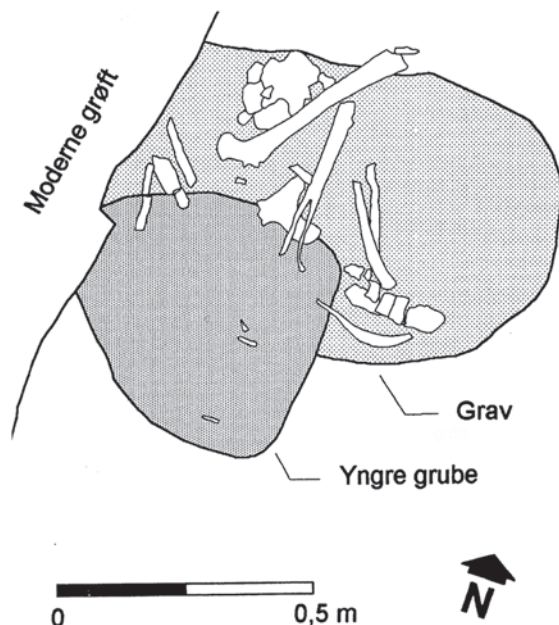
Pochówki wtórne zawierające różne kości szkieletu znane są z 8 grobów (tab. 2). Trzy groby odnotowano na terenie Niemiec (Schmöckwitz, Steinhegen), po dwa w Szwecji (Skateholm I, Kams) i w Polsce (Krepnica, Woźna Wieś) oraz jeden w Danii (Nivå). We wszystkich przypadkach złożono w jamie szczątki tylko jednego osobnika. Raz były to szczątki kobiety (Kams), a w pięciu przypadkach byli to mężczyźni (tab. 2). Tylko jeden wtórny depozyt (Krepnica) zawierał szczątki osobnika młodocianego (Juvenis), reszta pochówków wtórnych to osobnicy dorośli. Taka forma pochówku mogła być więc ograniczona do określonej części społeczności – dorosłych i to głównie mężczyzn.

Nie zawsze dokładnie odnotowano położenie poszczególnych kości w jamie grobowej. Wiadomo jednak, że w niektórych grobach część kości zachowana była względem siebie w układzie anatomicznym (tab. 2). Nie zmienia to faktu, że są to jednak depozyty wtórne, a kości zachowują relację anatomiczną m.in. ze względu na swoją budowę (np. kręgi) lub na przenoszenie szczątków, zanim tkanki miękkie, w tym ścięgna, uległy całkowitemu rozkładowi. Na przykład w grobie nr 13 ze Skateholm I anatomiczne ułożenie dotyczy kości rąk. Z kolei we wspomnianym grobie nr 1 z Nivå by-

ły to prawdopodobnie: fragment kręgosłupa i obie kości przedramienia: łokciowa i promieniowa (ryc. 11). Pochówek ten raczej nie był pochówkiem pierwotnym, gdyż w takim wypadku w nienaruszonej części grobu, która jest prawie całkowicie pusta, powinna znajdować się czaszka i kości ramienne (Jensen 2001; 2006; 2009). Z kolei w grobie nr 3 w Schmöckwitz w anatomicznym układzie leżały jedynie kości jednej nogi – skokowa, piszczelowa i prawdopodobnie też udowa. Kości te nie wykazują jednak żadnych relacji anatomicznych z resztą szkieletu, a zwłaszcza z ułożoną obok nich czaszką i żuchwą (Weinert 1954, ryc. 3-5).

Pochówek wtórny, gdzie żadne z kości nie zachowują anatomicznego układu, pochodzi z grobu nr 1 w Schmöckwitz (Brandenburgia). Kości postkranialne tworzyły tam skupisko, na wierzchu którego ułożona została czaszka.

Z podobnym przypadkiem możemy mieć do czynienia w grobie z Woźnej Wsi (Mazury). Pochówek ten był wprawdzie interpretowany jako siedzący, ale ani przestrzenny rozkład fragmentów kostnych, ani też opis ich ułożenia nie wnoszą przekonujących dowodów przemawiających za taką tezę. Z opisu ułożenia kości wiadomo jedynie, że fragmenty czaszki (razem z żuchwą) znajdowały się wyżej niż reszta szczątków: kości kończyn górnych, miednica, kości udowe (Sulgostowska 1990). Nie znaczy to jednak, że znajdowały się

Ryc. 11. Nivå, grób 1, naruszony wtórny pochówek mężczyzny, za: Jensen 2001, fig. 5
Fig. 11. Nivå, grave 1, disturbed secondary burial of male individual, after: Jensen 2001, fig. 5.

one w anatomicznym układzie. Czaszka, albo nawet jej fragmenty, mogła zostać ułożona na wierzchu skupiska kości, tak jak to miało miejsce np. we wspomnianym grobie ze Schmöckwitz. Kości z grobu w Woźnej Wsi są silnie rozdrobnione, a ich układ jest bardzo chaotyczny (Sulgostowska 1990, ryc. 4). Rozdrobnienie szkieletu może jednak wynikać nie tylko z rozłożenia się kości w jamie, ale również z ich pofragmentowania już przed włożeniem do grobu. Wspomniany przez autorkę brak kości podudzi, w tym dużych kości piszczelowych, jest raczej wynikiem celowej selekcji kości składanych do grobu, a nie ich rozłożenia, tym bardziej że zachowane są fragmenty mniejszych i bardziej podatnych na niszczenie kości, takich jak żebra, kręgi czy paliczki, które prędzej uległyby rozkładowi niż masywne kości piszczelowe. Podsumowując, pochówek z Woźnej Wsi jest przykładem pochówku wtórnego (a nie pochówkiem pierwotnym siedzącym).

Kolejny, trzeci wtórny pochówek z całkowicie nieanatomicznym ułożeniem szczątków kostnych odkryto w Krępnicy (Nizina Śląska). Ludzkie szczątki, pochodzące prawdopodobnie od jednego młodego osobnika (*Juvenis*), były bardzo silnie rozdrobnione. W sumie znaleziono tam ponad tysiąc drobnych fragmentów kości, które w większości zalegały wewnątrz jednego z obiektów (nr 26) i były przemieszane z bardzo licznymi wytworami krzemionymi. Nie towarzyszyły im jednak kości zwierzęce (Masojć 2009, ryc. 5-6; Masojć 2011, 148). Kontekst znalezienia szczątków ludzkich w Krępnicy i sam charakter tego depozytu spowodowały, że autor badań nie podaje konkretnej interpretacji tego znaleziska, stwierdzając, że nie wiadomo, czy depozyt ten jest pochówkiem, czy powstał z jakiś innych przyczyn (Masojć 2009, 60; Masojć 2011, 148). Interpretacja szczątków ludzkich z Krępnicy jest faktycznie problematyczna, moim zdaniem jednak można je potraktować jako pochówek wtórny. Ze względu na silne rozdrobnienie kości jest on analogiczny do grobu z Woźnej Wsi. Z drugiej strony, kontekst znalezienia szczątków ludzkich, tj. na osadzie i w obrębie krzemienicy, przypomina sytuacje z dwóch innych polskich stanowisk – Wieliszewa i Pomorska (por. rozdział o pochówkach ciałopalnych). Kilka fragmentów ludzkich kości z Krępnicy miało ślady nadpalenia (Masojć 2011, 148), zaliczyłam jednak ten pochówek do szkieletowych, a nie ciałopalnych, gdyż jest to jedynie kilka fragmentów na ponad tysiąc. Poza

tym nie ma pewności, czy pochodzą one od tego samego osobnika, a jeśli nawet, to nie można wykluczyć, że przepalenie nastąpiło wtórnie, a nie na skutek rytuału pogrzebowego.

W powyższej grupie wtórnych pochówków, tj. zawierających kości z różnych partii szkieletu, szczątki danego osobnika są zawsze mniej lub bardziej zdekompletowane (tab. 2). W grobie nr 3 ze Schmöckwitz i grobie nr 1 w Nivå brak jest między innymi drobnych kości rąk i stóp, które mogły zostać zgubione podczas przenoszenia szczątków z miejsca pochówku tymczasowego. Często brak jest też całkiem dużych kości, które nie mogły ulec rozkładowi, ani też zostać przypadkowo zgubione. Są to przede wszystkim kości długie kończyn dolnych i górnych (w tym kość udowa, piszczelowa i ramienna). Niekiedy też brak jest czaszki, jak np. w grobie nr 1 z Nivå (tab. 2). Możliwe, że całość czaszki albo przynajmniej zuchwy i szczęki brakowało też w Krępnicy, gdyż nie znaleziono tam żadnych zębów ludzkich (Masojć 2011, 148). Wynika z tego, że kości szkieletu zabierane z miejsca pochówku tymczasowego były rozdzielane i przenoszone w więcej niż jedno miejsce docelowe.

Grób nr 1 z Nivå jest o tyle ciekawy, że jest jedynym przykładem naruszenia pochówku wtórnego jeszcze w epoce kamienia (ryc. 11). Z jamy grobowej wyjęto przynajmniej kości nóg, które zostały ponownie ułożone nad grobem. Innych kości, jak wspomnianej czaszki czy kości ramiennych, brak w ogóle. Nie wiadomo, czy nie było ich w grobie od początku, czy wyjęto je podczas jego naruszenia (Jensen 2001; 2006; 2009).

Dokładniejszego omówienia wymaga też druga grupa pochówków wtórnych – pochówki cząstkowe, reprezentowane zwykle przez same czaszki. Tego typu pochówki znane są z terenu Polski (4 przypadki), Niemiec (3) i Szwecji (1).

Na obszarze Polski pochówki cząstkowe, reprezentowane przez czaszki lub zuchwy, znane są z grobu nr 2 w Pierkunowie (dziecko) oraz z Brajnik, Konnych i Łojewa (osobnicy dorośli, tab. 2)⁵. Trzeba jednak zaznaczyć, że te trzy ostatnie są przypadkowymi znaleziskami czaszek ludzkich

⁵ Znaleziska mezolitycznych czaszek znane są też ze stanowisk Grochów-Warszawa i Pobielski w Polsce, ale kontekst ich znalezienia sugeruje, że nie są to klasyczne groby, lecz należą raczej do kategorii tzw. luźnych kości ludzkich (Szlachetko, Trzeciakowski, Wierciński 1964; Bagniewski 1990; por. Gumiński 2003).

i dokładny kontekst ich znalezienia nie jest znany. Bezpośrednio przy czaszkach natrafiono na wyposażenie, głównie zęby zwierzęce, oraz zidentyfikowano obecność ochry, co sugeruje, że znaleziska te są raczej celowymi depozytami – pochówkami, a nie luźnymi kośćmi ludzkimi. Podczas badań archeologicznych w miejscach znalezienia czaszek zwykle nie natrafiano już na ślad jamy grobowej, ani na resztę kości szkieletu, ani na ewentualne dalsze dary grobowe. Ze względu na brak pełnej dokumentacji trudno określić, czy znaleziska z Brajnik (Mazury), Łojewa (Pojezierze) i Konnych (Podlasie) są pozostałością po zniszczonych pochówkach pierwotnych, czy jednak należy je uznać za pochówki wtórne. Jednym z bardziej problematycznych w tym względzie jest znalezisko z Brajnik. Odkryta tam czaszka ludzka była dobrze zachowana. W trakcie prospekcji archeologicznej znaleziono na stanowisku jeszcze fragmenty kości ramiennych, które mogą być związane z tym pochówkiem. Do odkrycia doszło w wybierzysku piasku blisko drogi, przypuszczano więc, że reszta szkieletu została uszkodzona, a grób zniszczony (Bohnsack 1940: 36). Nie wiadomo jednak, czy dobrze zachowana czaszka i fragmenty kości ramiennych zalegały w układzie anatomicznym i czy pochodziły od tego samego osobnika. W podobnym kontekście odkryto żuchwę ludzką wraz z wyposażeniem i ochrą na stanowisku Konne. W trakcie późniejszej weryfikacji znaleziono dodatkowo jedynie niewielki fragment czaszki ludzkiej (Szymczak, Zalewski 1980). W tym przypadku również nie ma pewności, czy żuchwa i fragment czaszki pochodzą od jednego osobnika. W Łojewie odkryto tylko czaszkę, która była stosunkowo dobrze zachowana (Kołosówna 1949: 111). Moim zdaniem szczątki znalezione w Brajnikach, Łojewie i Konnych można uznać za pochówki wtórne-cząstkowe. Po pierwsze dlatego, że stan zachowania czaszek był dobry, a oprócz nich obecne było kościane wyposażenie, niemożliwe więc, by reszta szkieletu uległa całkowitemu rozłożeniu. Co więcej, robotnicy, którzy dokonali przypadkowego odkrycia grobu, za każdym razem oprócz szczątków ludzkich wydobywali również wyposażenie i to tak drobne elementy jak zęby zwierzęce. Jest więc mało prawdopodobne, że nie zauważyli innych kości szkieletu, a zwłaszcza dużych kości długich jak udowe, piszczelowe czy ramienne. Znamienna jest też sama powtarzalność znalezisk o dokładanie takim samym charakterze, tj. czaszka lub żuchwa zabarwiona ochrą złożona

razem z wyposażeniem. Najbliższą dla nich analogią jest wspomniany grób nr 2 z Pierkunowa, gdzie również znaleziono czaszkę posypaną ochrą wraz z bogatym zestawem zębów zwierzęcych i jednym narzędziem krzemiennym. Wynika z tego, że depowanie w grobach samych czaszek było stosunkowo częstą praktyką na Niżu Polskim.

Depozyty samych czaszek w grobie znane są też z terenu Niemiec. Jeden z nich to czaszka dziecięca z grobu nr 2 ze Schmöckwitz, a drugi to fragment kaloty osobnika dorosłego z Drigge na Rugii (tab. 2). Pierwszy z nich jest niekwestionowanym pochówkiem (Weinert 1954). Interpretacja czaszki z Drigge nie jest jednoznaczna. Nie wiadomo, na ile jest to pochówek cząstkowy, a na ile należy tę kalotę zaliczyć raczej do luźnych kości ludzkich występujących poza kontekstem grobowym. Czaszka ta, w odróżnieniu od polskich znalezisk, została odkryta na stanowisku osadniczym, ale i w tym przypadku jama grobowa nie była w ogóle zaznaczona. W bezpośrednim sąsiedztwie czaszki znajdowało się poroże jelenia, natomiast na samej czaszce zaobserwowano wyraźne ślady cięcia, interpretowane jako ślady po oskórowaniu. Mimo to wydaje się, że jest to celowy depozyt i uważa się go za pochówek (Grim 1953; Terberger 2001). Trzecim tego typu pochówkiem cząstkowym z terenu Niemiec jest zapewne fragment czaszki noworodka z Kompleksu I w Gross Fredenwalde (os. E). Poza tym fragmentem nie przypisano do tego osobnika żadnych innych kości (Gramsch, Schoknecht 2000; Grimm, Baume 2000). Z Gross Fredenwalde oprócz wspomnianej czaszki noworodka pochodzi jeszcze drugi pochówek wtórny-cząstkowy. Jest to osobnik dorosły reprezentowany jedynie przez paliczki.

Na obszarze Szwecji jedynym pochówkiem cząstkowym jest fragment dziecięcej czaszki znaleziony w grobie nr 64 w Skateholm I (tab. 2).

Pochówki cząstkowe to zwykle czaszki pochodzące albo od dzieci (Gross Fredenwalde, Pierkunowo, Schmöckwitz, Skateholm), albo od dorosłych mężczyzn (Drigge, Brajniki, Łojewo). Podobnie jak w przypadku bardziej kompletnych pochówków wtórnych, wydaje się, że taka forma obrządku przeznaczona była raczej dla zmarłych płci męskiej (bez względu na ich wiek?).

Większość pochówków wtórnych jest wyposażona (10), a tylko cztery nie mają darów grobowych. Co istotne, wyposażone wtórne pochówki pochodzą z terenu Polski i Niemiec, a te niewyposażone ze Skandynawii (tab. 2). Na Niżu Nie-

mieckim dary grobowe towarzyszące pochówkom wtórnym to albo ozdoby, jak w Steinhegen, albo wytwory krzemienne, jak w Schmöckwitz, ewentualnie poroże jelenia, jak w Drigge. Na terenie Polski pochówki wtórne wyposażone są głównie w ozdoby (Pierkunowo, Łojewo, Konne i Brajniki). Poza tym mogą występować inne rodzaje

darów, jak wytwory krzemienne (Pierkunowo), kości zwierzęce bez obróbki i wytwory kościane. W Woźnej Wsi pochówkowi wtórnemu towarzyszyły kości długie konia, a narzędzie kościane („młotek”) zostało prawdopodobnie odnalezione razem z ludzką żuchwą i zębami zwierzęcymi na stanowisku Konne (tab. 2).

Ryc. 12. a – Gross Fredenwalde, Kompleks II, kobieta leżąca na plecach z dzieckiem złożonym między jej podkurczonymi nogami. Czaszka kobiety została obrócona twarzą w dół, za: Gramsch, Schoknecht 2003, fig. 6; b – Skateholm I, grób 28, naruszony pochówek pierwotny mężczyzny, z którego wyjęto lewe kości przedramienia, część miednicy i kość udową, za: Larsson 1983-84, fig. 11

Fig. 12. a – Gross Fredenwalde, Complex II, female lying on back with child put between her flexed legs. Female skull was turned face down, after: Gramsch, Schoknecht 2003, fig. 6; b – Skateholm I, grave 28, disturbed male primary burial, from which left forearm bones part of pelvis and femur were taken out, after: Larsson 1983-84, fig. 11

8. POCHÓWKI PIERWOTNE NARUSZONE

Pochówki pierwotne były niekiedy naruszane jeszcze w epoce kamienia. W sumie znanych jest dziewięć takich przypadków (3,5%). Naruszone pochówki pierwotne znane są głównie z obszaru Szwecji – 5 grobów (jeden w Kams i cztery w Skateholm I). Na terenie Danii naruszony pochówek pochodzi ze stanowiska w Ertebølle i prawdopodobnie też z grobu w Dragsholm. Kolejne dwa takie pochówki odnotowane zostały na Niżu Niemieckim, jeden w Unseburg (ryc. 19b), a drugi w Gross Fredenwalde (tab. 2).

Trzykrotnie efektem naruszenia grobu było jedynie przemieszczenie kości w jego obrębie. Z taką sytuacją mamy do czynienia m.in. na stanowisku w Ertebølle, gdzie czaszkę mężczyzny leżącego na wznak położono obok jego miednicy (tab. 2). W grobie nr 63 w Skateholm I pochowani zostali obok siebie dwaj mężczyźni w wieku Maturus, obaj na lewym boku. Jednemu z nich została przekrecona czaszka w ten sposób, że twarz miała skierowaną w stronę leżącego za nim drugiego mężczyzny

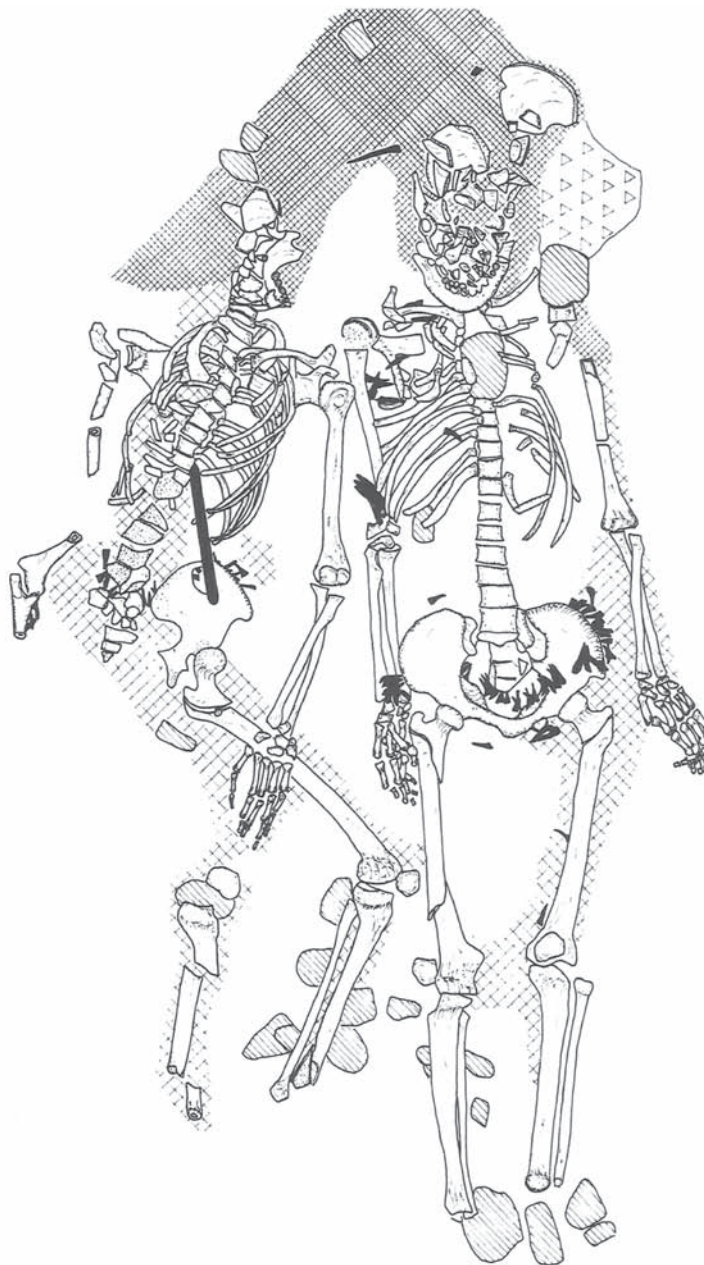
(tab. 2). Odwrócenie czaszki zostało odnotowane również w Kompleksie II w Gross Fredenwalde, gdzie pochowanej na plecach kobiecie obrócono czaszkę częścią twarzą do dołu (ryc. 12a). Przy nogach kobiety pochowano dziecko. Można więc przypuszczać, że obrócenie czaszek, tak w Gross Fredenwalde, jak i w Skateholm, nastąpiło, kiedy do grobu dokładano kolejnego osobnika.

Pozostałe pochówki naruszone charakteryzuje brak różnych części szkieletu, niekiedy w połączeniu z przesunięciem i zaburzeniem anatomicznego układu innych kości (tab. 2). Do ciekawszych należy pochówek siedzący z Kams na Gotlandii. Z grobu wyjęta została czaszka i większość kości długich, głównie kończyn górnych (tab. 2). Mężczyzna z grobu nr 27 w Skateholm I pozbawiony został z kolei lewej części miednicy oraz lewych kości: promieniowej, łokciowej oraz udowej (ryc. 12b). W przypadku kobiety z grobu z Unseburg w Niemczech brakowało m.in. obu kości strzałkowych, prawej ramiennej, lewego przedramienia

Ryc. 13. Unseburg, naruszony pochówek pierwotny kobiety, brak m.in. prawej ramiennej, lewego przedramienia i kości stóp, za: Grünberg 2004, fig. 23.13

Fig. 13. Unseburg, disturbed female primary burial, right humerus, left forearm and feet bones are missing, after: Grünberg 2004, fig. 23.13

Ryc. 14. Dragsholm, pochówek dwóch kobiet, starsza leży na wznak, a młodsza na lewym boku. Grób zniszczony w okolicy czaszek (silne szrafowanie). Pochówek młodszej kobiety prawdopodobnie naruszony, brak niektórych kości kończyn. Słabe szrafowanie – ochra. Za: Brinch, Petersen 1974, fig. 9

Fig. 14. Dragsholm, burial of two females, older lying on the back, and younger one on left side. Grave partially destroyed near skulls (dense crisscrossing). Young female burial possibly disturbed, some bones of extremities are missing. Slight crisscrossing – ochre. After: Brinch, Petersen 1974, fig. 9

i obu stóp (ryc. 13). Naruszonym pochówkiem jest też prawdopodobnie szkielet młodej kobiety z podwójnego grobu w Dragsholm. W jamie brakuje kości prawej ręki, prawej części miednicy, a z prawej nogi obecna jest tylko kość piszczelowa, nie ma też w ogóle kości stóp (ryc. 14). Grób został jednak częściowo zniszczony w nowożytności,

czego efektem jest uszkodzenie czaszek obu kobiet (Brinch Petersen 1974). Brak niektórych kości z innych partii szkieletu może również wynikać ze współczesnego zniszczenia tego grobu. Jako naruszone można interpretować też dwa pochówki ze Skateholm, które reprezentowane są jedynie przez czaszki (tab. 2). Czaszkę młodego osobnika w wie-

ku ok. 16 lat znaleziono w grobie nr 31. Kształt jamy oraz obecność czaszki przy jej wschodniej ścianie sugeruje, że zmarły mógł pierwotnie leżeć na plecach (tab. 2). Podobna sytuacja miała miejsce w grobie nr 61, gdzie czaszka dorosłej osoby została znaleziona w północnej części jamy grobowej. Tym razem kształt jamy i ułożenie czaszki sugeruje, że osobnik ten ułożony był pierwotnie na boku (tab. 2).

Warto podkreślić, że z grobów wyjmowane były kości stosunkowo duże i charakterystyczne, jak czaszka czy kości długie kończyn dolnych i górnych. Niekiedy też wyciągano cały szkielet postkranialny, pozostawiając jedynie czaszkę, jak to prawdopodobnie miało miejsce na cmentarzysku

w Skateholm I. Naruszane były jedynie pochówki osobników dorosłych. Brak natomiast wyraźnych preferencji co do płci zmarłego (tab. 2).

Wyposażenie obecne jest przy ponad połowie naruszonych pochówków (5) i jest ono dość różnorodne (tab. 2). Darów grobowych brak przy czterech pochówkach: z Ertebølle, Kams (grób 1) i dwóch ze Skateholm (grób 31 i 63).

Podsumowując, naruszanie pochówków pierwotnych nie było czynione w celach rabunkowych, a raczej rytualnych. Świadczy o tym fakt, że dary grobowe pozostały na miejscu, a wyciągano jedynie konkretne kości, zwykle duże i charakterystyczne. Poza tym do naruszenia pochówku dochodziło również w trakcie składania kolejnego zmarłego do grobu.

9. CIAŁOPALENIE

Z rozpatrywanego obszaru znanych jest 21 pochówków ciałopalnych (z 16 grobów), co stanowi ok. 9%. Pochówki ciałopalne pojawiają się już w najstarszym mezoliticie, na co wskazują datowania ^{14}C pochówków z Mszana w Polsce (8890 ± 180 BP – 8100 ± 70 BP) oraz z Hammelev (8980 ± 80 BP, 8760 ± 37 BP) w Danii (tab. 9). Na środkowy mezolit można datować przynajmniej pięć ciałopalnych grobów: Coswig (7920 ± 45 BP) w Niemczech, Pomorsko (7740 ± 100 BP) w Polsce oraz dwa groby z Gøngehusvej (6530 ± 60 BP) i jeden z Boldbaner w Vedbæk na Zelandii. Najmłodszą datę, przypadającą na późny mezolit, uzyskano dla grobu nr 11 w Skateholm I (6290 ± 90 BP, tab. 9). Pozostałe skandynawskie groby ciałopalne, grób 20 w Skateholm I, XVIII w Skateholm II, groby z Nivå, są ogólnie datowane na kulturę Kongemose lub Ertebølle. Z pogranicza środkowego i późnego mezolitu pochodzi prawdopodobnie też przepalona czaszka z Wieliszewa⁶. Ciałopalenie było więc stosowane przez cały mezolit, choć większość pochówków pochodzi ze środkowego okresu.

Znaczna część pochówków ciałopalnych odkryta została w Danii, jest to w sumie 7 grobów z 11 osobnikami. Jeden grób odkryto w Hammelev na Jutlandii, reszta natomiast została zlokalizowana na trzech cmentarzyskach na Zelandii: Vedbæk Gøngehusvej, Vedbæk Boldbaner i Nivå (tab. 3). Na wszystkich trzech cmentarzyskach, oprócz grobów z kośćmi przepalonymi, obecne były również pochówki szkieletowe (tab. 9). Wczesnomezolityczny pochówek ciałopalny z Hammelev (na Jutlandii) jest jedynym pochówkiem mezolitycznym na tym stanowisku i to raczej niezwiązanym bezpośrednio z osadnictwem z tego okresu.

W południowej Szwecji ciałopalenie znane jest jedynie z obu cmentarzysk w Skateholm, są to groby: 11 i 20 oraz XVIII (tab. 3). Z Niziny Niemieckiej pochodzi jak dotąd tylko jeden pochówek ciałopalny z Coswig, który podobnie jak grób z Hammelev na Jutlandii, znaleziony został poza mezolitycznym kontekstem osadniczym.

Na Niżu Polskim obrządek ciałopalny stwierdzono na trzech stanowiskach: Pomorsko, Wieliszew i Mszano (tab. 3). Z pierwszych dwóch pochodzi po jednym pochówku. W Mszanie obecność przepalonych kości ludzkich stwierdzono w trzech grobach i były to szczątki czterech osobników. W dwóch pozostałych grobach z tego cmentarzyska odnotowano ślady wypalania jamy grobowej, ale obecności kości ludzkich nie stwierdzono.

Pochówek z Pomorska (Pojezierze Lubuskie), ze względu na jego interpretację w źródłowej publikacji (Kobusiewicz, Kabaciński 1991), wymaga tu-

⁶ Czaszka z Wieliszewa była dwukrotnie datowana przez T. Wysoczańskiego-Minkowicza (1985), najpierw (w 1962 r.) metodą fluoro-apatytową, co wg ich autora dało wynik ok. 6800-5950 BP, a następnie (w 1979 r.) metodą fluoro-chloro-apatytową i kolagenową, co dało wynik: ok. 7800 BP. Należy zaznaczyć, że żadna z tych metod nie jest obecnie wykorzystywana do datowania bezwzględnych i wyniki te trudno porównać do radiowęglowej skali czasu (lub innych powszechnie stosowanych i akceptowanych metod datowania).

taj szerszego omówienia. Przepalone kości dziecka zalegały wewnątrz obiektu mieszkalnego i przemieszane były z przepalonymi kośćmi jelenia i sarny. W publikacji źródłowej szczątki te potraktowane zostały jako resztki pokonsumpcyjne i to zarówno kości jeleniowatych, jak też dziecka, gdyż były one podobnie potraktowane i ilość kości dziecka była podobna jak kości zwierzęcych. Według autorów publikacji miałyby to świadczyć o kanibalizmie z przyczyny głodu, a nie rytualnym (Kobusiewicz, Kabaciński 1991, 14-15). Na planie obiektu zaznaczone są kości przepalone, ale nie oddzielono kości ludzkich od zwierzęcych, nie wiadomo więc, jaka dokładnie była ich wzajemna relacja przestrzenna. Moim zdaniem szczątki dziecka należy uznać jednak za pochówek ciałopalny. Po pierwsze, świadczy o tym choćby silne przepalenie kości ludzkich, które – jeśli byłyby resztkami pokonsumpcyjnymi – zostałyby najwyżej nadpalone. Poza tym, samo przepalenie kości nie jest dowodem praktykowania kanibalizmu i nie jest ono wcale tak nietypową formą pochówku w mezolocie (zwłaszcza w środkowym). Za pochówkiem przemawia również wyraźna koncentracja kości przepalonych, które tworzą przynajmniej dwa skupiska w północno-zachodniej części obiektu, przy jednym z wydzielonych i wydutowanych palenisk (7740 ±100 BP). Nie wiadomo, czy w obu skupiskach były zarówno kości dziecka, jak i jeleniowatych, czy były one rozdzielone. W jednym i drugim przypadku kości zwierzęce można uznać za dary grobowe, które mogły zostać razem z dzieckiem spalone na stosie i złożone w obiekcie. Spalone kości zwierzęce znane są też z innych grobów ciałopalnych (tab. 3). Za wyposażenie należałoby też uznać wiór retuszowany, który leżał w samym centrum jednego ze skupisk przepalonych kości. Należy dodać, że wióry i wiórowce stanowiły typową formę wyposażenia w mezolocie (70% wytworów krzemienych), co dotyczyło również dzieci. W pobliżu skupisk z przepalonymi kośćmi znajdowały się jeszcze inne krzemienne wytwory – dwa rdzenie, drapacz i drugi wiór retuszowany (Kobusiewicz, Kabaciński 1991, fig. 4).

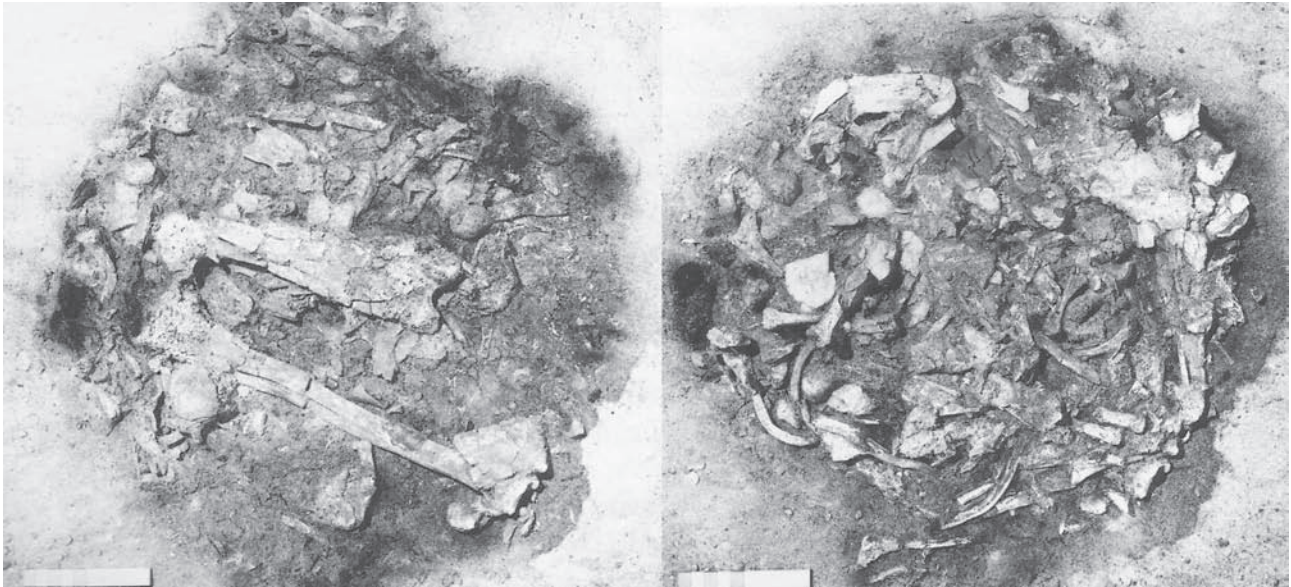
Podobnym znaleziskiem jest pochówek z Wieliszewa, który również został odkryty na stanowisku osadniczym. Liczne przepalone kości (3350 fragmentów) pochodzą z wykopu XI, przy czym były to głównie kości ludzkie, które w większości tworzyły wyraźną koncentrację (Więckowska 1985, 73-74). Okazało się, że były to wyłącznie fragmenty czaszki jednego osobnika (Wiercińska, Szlachetko 1977;

Więckowska 1985, 73). W opracowaniu antropologicznym czaszka ta jest interpretowana jako świadectwo praktyk kanibalistycznych, ze względu na obecność jednego poziomego cięcia na kości czołowej (Wiercińska 1977, 202). Bardziej prawdopodobne jest, że nacięcie takie powstało w wyniku skalpowania niż kanibalizmu. Ze względu na to, że większość kości zalegała w wyraźnej koncentracji i pochodzą od jednej, prawie kompletnej czaszki, można uznać to znalezisko za pochówek. Nawiązywałby on zatem do opisanych wcześniej innych pochówków samych czaszek – Brajniki, Łojewo, Konne, Pierkunowo grób 2 oraz Drigge na Rugii. Czaszka z Wieliszewa różniłaby się tym, że została dodatkowo przepalona, natomiast obecność nacięć byłaby analogią do pochówku z Drigge.

Przepalone kości ludzkie, datowane na wczesny mezolit, znane są też ze stanowiska Melsted na Bornholmie. Jednak z opublikowanych danych na ten temat wynika, że kości te zalegały luźno w warstwach kulturowych razem z kośćmi zwierzęcymi, w związku z czym nie można ich interpretować jako pochówku (Becker 1952: 100).

W grobie składane były przepalone szczątki zwykle tylko jednego osobnika. Znane są dwa zbiorowe pochówki ciałopalne. Jeden pochodzi z grobu N z Gøngehusvej (Zelandia), gdzie złożono przepalone kości pięciu osobników: dwojga dorosłych i trójki dzieci (ryc. 15). Drugim przykładem jest grób nr 1 w Mszanie, gdzie pochowano młodą kobietę z dzieckiem.

Pochówki ciałopalne w większości są pochówkami wtórnymi, tzn. spalanie odbywało się poza jamą grobową, do której złożono już wybrane, przepalone szczątki ludzkie (tab. 3). Warto zwrócić uwagę, że kości deponowane były zwykle w stosunkowo niewielkich koncentracjach o kolistym zarysie (tab. 3). Dotyczy to prawdopodobnie wszystkich pochówków ciałopalnych z terenu Danii, tj. grobów z Hammelev, Nivå (przynajmniej nr 5), Gøngehusvej (ryc. 15) i Boldbaner. Na tym ostatnim stanowisku kości zalegały w wyjątkowo małej jamie, mającej zaledwie 15x20 cm (Vang Petersen 1977, 144). Ułożenie kości w dwóch grobach z Nivå (nr 11, 12) nie jest dokładnie opisane, ale na planie zaznaczono je jako stosunkowo małe, okrągłe jamy (Jensen, Mørk 2013, 9). Przepalone kości w Coswig w Niemczech również znajdowały się w małej, kolistej jamie. Taki sposób deponowania przepalonych szczątków sugeruje, że mogły być one przynieszone i wkładane do jamy grobowej

Ryc. 15. Vedbæk Gøngehusvej, grób N, pochówek ciałałpalny pięciu osobników,
za: Brinch Petersen, Meiklejohn: fig. 61.4

Fig. 15. Vedbæk Gøngehusvej, grave N, cremation burial of five individuals,
after: Brinch Petersen, Meiklejohn: fig.61.4

w jakichś pojemnikach, np. koszu, worku. Potwierdzeniem tego może być obecność w grobie nr Æ w Gøngehusvej organicznej podkładki (tab. 3).

Nieco inaczej wygląda rozmieszczenie kości w Pomorsku, Wieliszewie i grobie 11 w Skateholm, gdzie przepalone szczątki są rozprzestrzenione na większej powierzchni. W Pomorsku można wydzielić dwa wyraźne skupiska, w tym jedno mniejsze o regularnym, kolistym zarysie (ok. 0,5 m średnicy), a drugie większe i mniej regularne (ok. 0,5x1 m). Reszta kości jest jednak dość luźno rozmieszczona (Kobusiewicz, Kabaciński 1991, ryc. 4). Podobnie było w Wieliszewie, gdzie kości zalegały na powierzchni kilku metrów kwadratowych, ale część z nich tworzyła wyraźną koncentrację o średnicy 1,2 m (Wiercińska, Szlachetko 1977, ryc. 1; Więckowska 1985, 73; Wysoczański-Minkowicz 1985, 169). W grobie 11 w Skateholm kości jednego osobnika znajdowały się w małych jamach i były rozprzestrzenione na powierzchni kilku metrów kwadratowych (Larsson 1982, 5).

Oprócz ciałałpalnych pochówków wtórnych wystąpiły jeszcze pierwotne, tj. spalone bezpośrednio w grobie. Ich obecność stwierdzono wyłącznie na cmentarzysku Mszano w Polsce. Zmarłych układano tam w jamie grobowej, dodatkowo zabezpieczając ich ciała korą czy też konstrukcją z belek drewnianych, a dopiero potem ciało było spalane. Przepalenie kości ludzkich jest tam

w związku z tym nierównomierne i raczej słabe. Z tego stanowiska znany jest też wtórny pochówek ciałałpalny, ale dotyczy on dwóch dzików (Marciniak 2001, 107). Cmentarzysko w Mszanie jest też o tyle wyjątkowe, że ciałałpale wydaje się być tutaj jedyną formą obrządku pogrzebowego. Co prawda, w dwóch grobach (nr 2 i 4) nie znaleziono kości ludzkich, a jedynie fragmenty szkliska z zębów zwierzęcych (zapewne ozdób), ale odnotowano tam obecność zwęglonej kory i drewna. Wnętrze jamy grobowej zostało więc przepalone. Poza tym, biorąc pod uwagę fakt, że stan zachowania kości na tym stanowisku jest bardzo zły, a przepalenie kości nie jest intensywne, można uznać, że szczątki ludzkie uległy całkowitemu rozłożeniu (Marciniak 2001). Warto dodać, że spaloną konstrukcję z drewnianych belek stwierdzono też na cmentarzysku Skateholm I (grób szkieletowy 26), ale nie wiązała się ona w tym przypadku z przepaleniem kości ludzkich.

Ponad połowa grobów ciałałpalnych jest wyposażona (przynajmniej 9, tab. 3). W przypadku czterech grobów brak informacji dotyczących wyposażenia lub jest ono niepewne (Nivå, Wieliszew). W Wieliszewie w tym samym rejonie, co kości ludzkie, znaleziono wytwory krzemienne, ale nie wiadomo, czy były bezpośrednio związane z pochówkiem (Więckowska 1985, 73-74). Natomiast w grobie nr 5 z Nivå część przepalonych kości

określono tylko ogólnie, jako pochodzące od ssaka, nie wiadomo zatem, czy są to kości ludzkie, czy zwierzęce (Jensen 2006). Dla pozostałych dwóch grobów z Nivå brak danych odnośnie wyposażenia. Na pewno nie było go tylko w trzech grobach – w Boldbaner (grób 1), Skateholm I (grób 20) oraz w Coswig (tab. 3). Najbardziej urozmaicony i bogaty zestaw darów znaleziono w grobie N z Gøngehusvej na Zelandii, co może wynikać z tego, że pochowano w nim aż pięć osób. Całość wyposażenia jest przepalona, a w zestawie znajdują się zawieszki z zębów jelenia, zęby psowatego (pies/lis) bez śladów obróbki, kości ptaków (skrzydła krukowatego, kości stóp kaczki), bryłka bursztynu oraz mikrolit i wióry krzemienne (tab. 3). Bogate wyposażenie znaleziono też w grobie z Hammelev na Jutlandii. Były to przepalone fragmenty dwóch kości długich żbika, nieprzepalone wióry i siekie-

ra krzemienne oraz nieprzepalona kościana szpila (tab. 3). Innym ciekawym przykładem jest grób Æ z Gøngehusvej, gdzie znaleziono dwa wióry, jeden spalony, drugi nie, a nad grobem został złożony niespalony pochówek młodej sarny (cały szkielet, tab. 3).

Wyposażenie pochówków ciałopalnych jest więc bardzo urozmaicone, tak pod względem ilości, jak i rodzaju. Najczęściej w grobach tych znajdowane są wytwory krzemienne i kości różnych gatunków zwierząt, rzadziej ozdoby z zębów zwierzęcych i bursztynu, a do wyjątków należą narzędzia kościane (tab. 3). Część grobów ciałopalnych ma wyposażenie przepalone. Wynika z tego, że składano je zmarłemu na stosie przed spaleniem, po czym przenoszono je wraz z przepalonymi kośćmi do grobu. Są jednak przypadki, gdzie do grobu ciałopalnego złożono również dary nieprzepalone (tab. 3).

10. GROBY ZBIOROWE

W zdecydowanej większości grobów (82%) pochowany został tylko jeden zmarły. Groby zbiorowe (27) stanowią jedynie ok. 15% ogólnej liczby i przeważnie są to wspólne pochówki dwóch osób (12%, ryc. 16). Przypadki pochowania większej liczby zmarłych w jednym grobie są bardzo rzadkie (3%). Mały odsetek grobów zbiorowych dotyczy w takim samym wymiarze Skandynawii co Niżu Polskiego i Niemieckiego (po ok. 14%, ryc. 16). Groby zbiorowe, w których złożono więcej niż dwóch zmarłych, są znane prawie wyłącznie z terenu Danii – 4 groby. Na Niżu Niemieckim z większą liczbą osobników mamy do czynienia jedynie w Gross Fredenwalde (Kompleks I), a zupełnie brak tego typu grobów w Szwecji i Polsce.

10.1. Groby podwójne

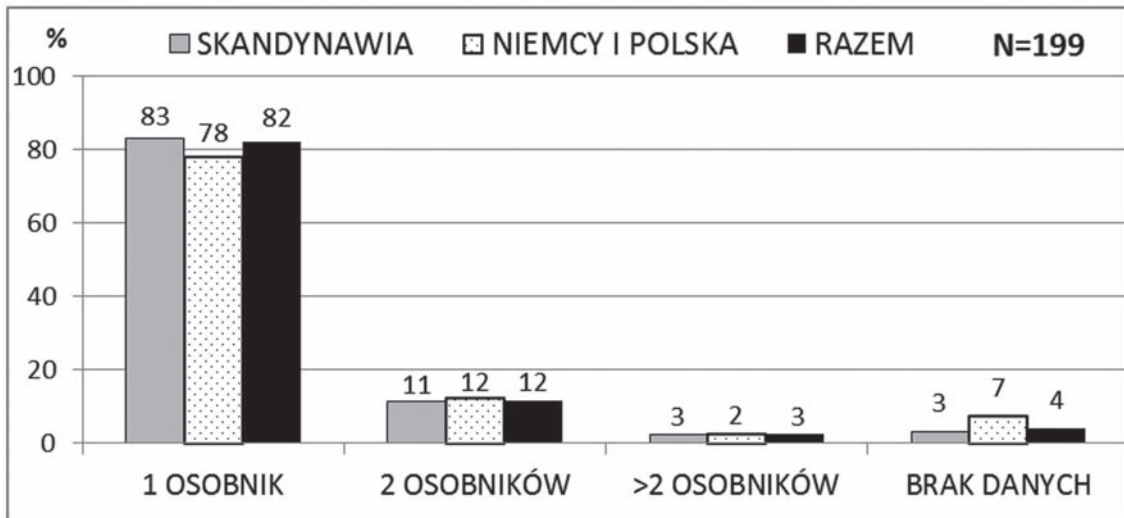
Groby z dwoma pochówkami wystąpiły w 23 przypadkach (tab. 4). Stosunkowo duża ich liczba pozwala na dokładniejszą analizę sposobu potraktowania i wzajemnej relacji pochowanych w nich zmarłych.

Groby podwójne to albo wspólne pochówki osoby dorosłej i dziecka (12 grobów), albo dwóch osób dorosłych (9 grobów). Znany jest tylko jeden przykład pochowania razem dwojga dzieci (gr. XII, Skateholm II, tab. 4).

Zdecydowana większość pochówków osoby dorosłej i dziecka to groby, gdzie pochowano kobietę z dzieckiem (9 grobów). Pięciokrotnie była to kobieta z noworodkiem lub niemowlęciem: Bøgebakken grób nr 15 i nr 8 (ryc. 17), Tybrind Vig, Skateholm grób 6, Bad Dürrenberg, a czterokrotnie ze starszym dzieckiem: Gøngehusvej, Gross Fredenwalde (ryc. 12a), Pierkunowo, Mszano (tab. 4). Pochówki mężczyzn z dziećmi są rzadkie, znane tylko z trzech grobów, dwóch ze Skateholm I: nr 41 i 47 i jednego z Nivå – nr 4 (tab. 4). Wśród grobów z dwojgiem osób dorosłych przeważają wspólne pochówki kobiety i mężczyzny (6 grobów, ryc. 9b). Rzadziej chowano razem zmarłych tej samej płci – 3 groby (tab. 4). W jednym przypadku były to dwie kobiety – Dragsholm (ryc. 14), a dwukrotnie pochowano razem dwóch mężczyzn – grób nr 63 w Skateholm I i grób nr X w Skateholm II (ryc. 18).

Pod względem wyposażenia zmarli w grobach podwójnych traktowani byli z reguły tak samo, to znaczy albo dary składano przy obu osobnikach, albo w ogóle nie dawano im wyposażenia (tab. 4). Dotyczy to zarówno grobów, gdzie pochowano razem osobnika dorosłego i dziecko, jak też dwoje dorosłych (tab. 4).

Dwóch zmarłych układano zwykle obok siebie (min. 14 grobów), ale przynajmniej w trzech grobach ułożono jednego osobnika w całości lub częściowo na drugim. Jednym przykładem jest grób nr

Ryc. 16. Liczba osobników złożonych w jednym grobie
 Fig. 16. Number of individuals buried in one grave

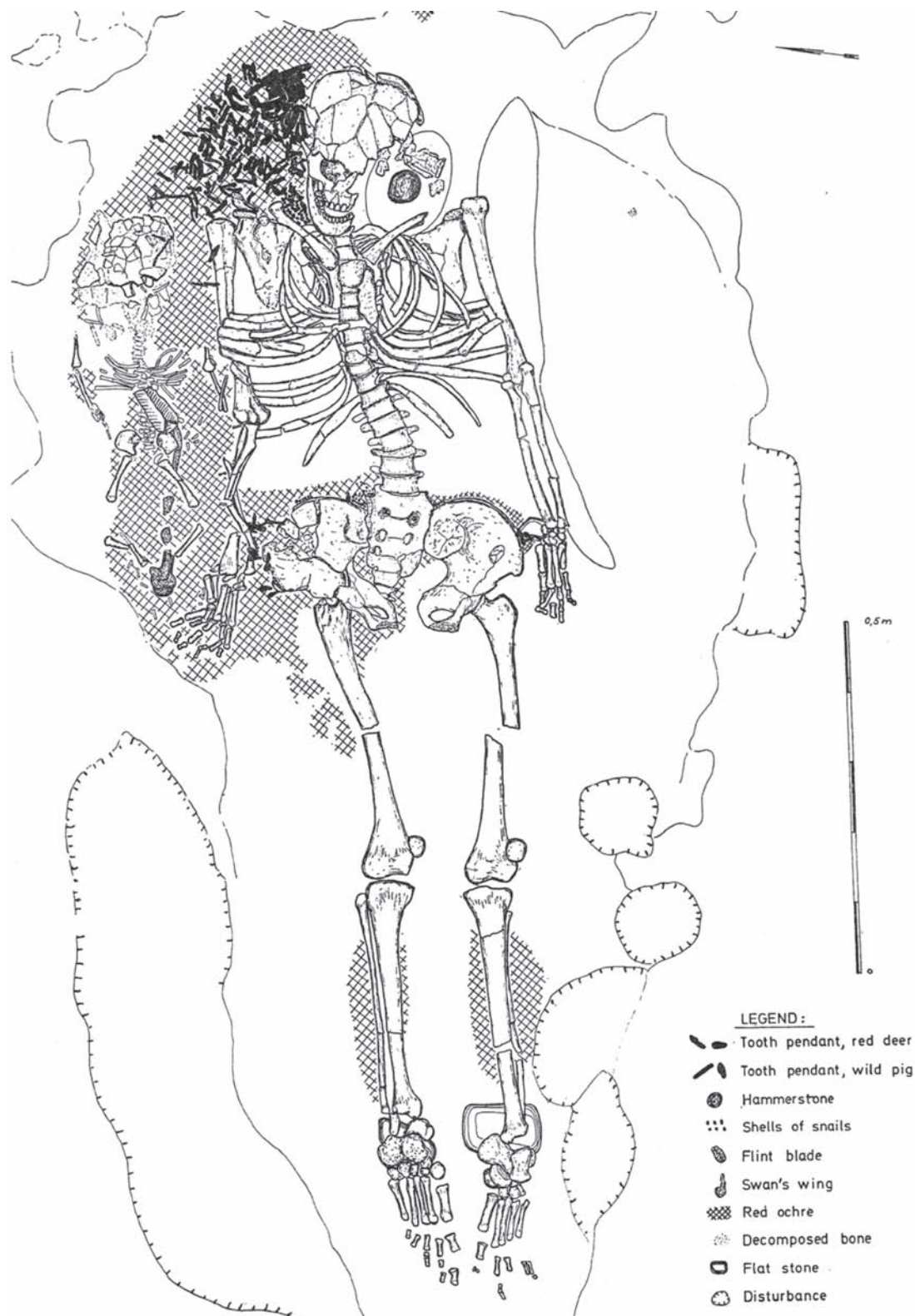
14 ze Skateholm I, gdzie leżąca na boku młoda kobieta została złożona tuż przy lewym boku mężczyzny. Jej nogi położone były na jego nogach, a lewa ręka spoczywała w rejonie jego miednicy (ryc. 9b). W dwóch pozostałych przypadkach na zmarłej kobiecie ułożone zostało dziecko. W Kompleksie II z Gross Fredenwalde dziecko leżało na lewej podkurczonej nodze kobiety, a jego głowa spoczywała w rejonie jej brzucha. Dodatkowo zostało ono przełożone pomiędzy jej prawym udem a podudziem (ryc. 10b). W Tybrind Vig noworodek leżał ukośnie na klatce piersiowej kobiety (tab. 4). W dwóch innych grobach noworodki złożono przy nogach kobiet – w grobie nr 6 w Skateholm I i w Bad Dürrenberg (tab. 4). W obu przypadkach kobietę ułożono w pozycji siedzącej. Dokładne ułożenie dzieci nie jest znane, ale wiadomo, że leżały przy lub pomiędzy udami kobiet (Larsson 1983-84; 1989; Grünberg 2004, 275-277).

W grobach podwójnych kobiety złożono trzykrotnie po lewej stronie mężczyzny – 2 groby w Nivå i jeden (grób 14) w Skateholm I, a dwukrotnie po prawej – grób nr 1 w Nymöla i nr 5 w Tågerup (tab. 4). Możliwe, że czynnikiem takiego zróżnicowania był wiek obojga zmarłych lub jest to odzwierciedlenie ich wzajemnej relacji. Kobiety ułożone przy lewym boku mężczyzny były bardzo młode (Juvenis), młodsze od niego (Skateholm i przynajmniej jeden grób w Nivå). Z kolei tam, gdzie kobieta leżała po prawej stronie mężczyzny (tab. 4), była w podobnym do niego wieku (Tågerup) lub starsza (Nymöla). W grę mogły wchodzić również lokalne

tradycje, gdyż układanie kobiet na lewo od mężczyzn dotyczy przede wszystkim Zelandii (Nivå). Na tym terenie można zaobserwować podobną prawidłowość dotyczącą układania dzieci z osobami dorosłymi. Dwukrotnie pochowano tam dziecko przy prawym boku kobiety (grób 8 w Bøgebakken, Gøngehusvej, ryc. 17), a raz na lewo od mężczyzny (grób 4 w Nivå, tab. 4). Istotne jest przy tym, że dzieci złożone z kobietami miały przy pasie duże wióry krzemienne (ryc. 17), co jest raczej darem grobowym typowym dla mężczyzn. Można więc przypuszczać, że dzieci płci męskiej, podobnie jak dorośli mężczyźni, mogły być składane przy prawym boku kobiety, przynajmniej na Zelandii.

W 10 grobach podwójnych zmarli zostali ułożeni dokładnie w taki sam sposób, niezależnie od ich płci i wieku (tab. 4, ryc. 17). Sześciokrotnie obu zmarłych ułożono na wznak, dwa razy na boku i dwa razy w pozycji siedzącej. W jednym przypadku ułożeni na boku zmarli – mężczyzna i dziecko – leżeli naprzeciwko siebie (Skateholm I, grób 41). W innym grobie na tym cmentarzysku (Skateholm I, grób 63) dwóch mężczyzn w wieku Maturus ułożono na lewym boku, jednego za drugim, jednak ten leżący z przodu miał czaszkę przekreśloną do tyłu, tak że zwrócona była częścią twarzą do leżącego za nim mężczyzny.

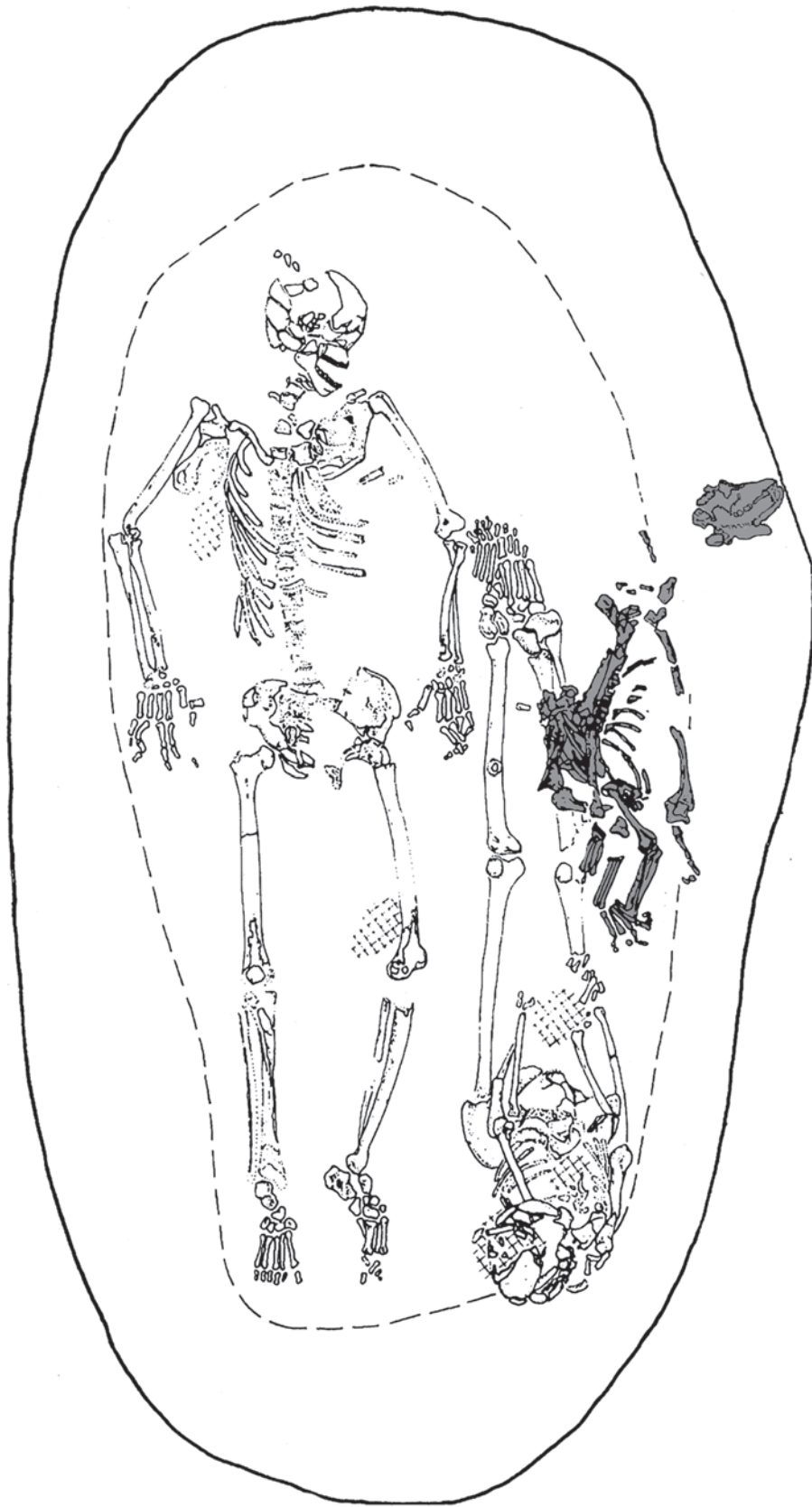
W kolejnych siedmiu grobach podwójnych zmarłych ułożono w odmienny sposób (tab. 4). Zawsze jeden z nich leżał w pozycji wyprostowanej na wznak, a drugi spoczywał zwykle na boku lub na plecach z nogami podkurczonymi na bok i zwró-

Ryc. 17. Vedbæk Bøgebakken, grób 8, młoda kobieta z noworodkiem, dziecko ułożone na skrzydle łabędzia i z wiórem krzemiennym przy pasie, za: Albrethsen, Brinch Petersen 1976, fig. 10, b
 Fig. 17. Vedbæk Bøgebakken, grave 8, young female with neonate, child lay on swan wing and had flint blade on pelvis, after: Albrethsen, Brinch Petersen 1976, fig. 10, b

cony był w stronę osobnika leżącego na wznak – Dragsholm, Gøngehusvej, Nymölla, Skateholm I (tab. 4, ryc. 9b, 14, 25). W grobie nr 6 z Nivå kobie-

ta leżała na wznak, a mężczyzna na plecach z nogami rozkraczonymi, przy czym oboje zwróceni byli twarzami do siebie. Do wyjątkowych przypadków

Ryc. 18. Skateholm II, grób X, wspólny pochówek dwóch mężczyzn i psa; za: Larsson 2000, fig. 6, Petersen 2007, fig. 10. Dodano oznaczenie kości psa szarym kolorem

Fig. 18. Skateholm II, grave X, collective burial of two male individuals and one dog; after: Larsson 2000, fig. 6, Petersen 2007, fig. 10. Dog bones are marked with grey colour

należy grób nr X w Skateholm II, gdzie jeden mężczyzna pochowany został na wznak, a drugi w pozycji siedzącej z wyprostowanymi nogami. Ułożono ich obok siebie z głowami w przeciwnych kierunkach, tak że byli zwrócenii twarzami do siebie (ryc. 18).

Z powyższych przykładów wynika, że kobietę zwracano w stronę mężczyzny, kobietę młodszą w stronę starszej (Dragsholm, ryc. 14), a dziecko w stronę kobiety, podczas gdy mężczyźni zwracano twarzami do siebie. Wydaje się, że wzajemne ułożenie i zwrócenie do siebie dwóch osobników odzwierciedlało albo relacje emocjonalno-rodzinne między nimi, albo relacje społeczne, gdzie wyższą pozycję mogli mieć mężczyźni i osoby starsze.

10.2. Groby z większą liczbą zmarłych

Groby zawierające ponad dwa pochówki są rzadkie, wystąpiły jedynie w pięciu przypadkach (3%) i zawierały od 3 do 8 osobników.

W grobie nr 19 w Bøgebakken troje zmarłych ułożono na wznak, z głowami na zachód (ryc. 19). Na środku spoczywało małe dziecko, po jego lewej stronie leżała kobieta (Maturus), a po prawej mężczyzna (Adultus). Mężczyzna zwrócony był twarzą w lewo, w stronę pozostałych osób, kobieta zaś zwrócona była na prawo i w dół, w stronę leżącego obok niej dziecka. Kobieta została wyposażona w zestaw ozdób z zębów, kości zwierzęce i wiór krzemienisty, które leżały w górnej części klatki piersiowej. Przy mężczyźnie odkryto ostrze kościane, które tkwiło między kręgami szyjnymi, trudno więc traktować je jako wyposażenie.

W grobie ze Strøby Egede pochowano aż ośmiu osobników, czterech głowami na północ, a czterech na południe (ryc. 20). Na północ został zorientowany dorosły mężczyzna, jedno dziecko w wieku 5-6 lat i dwa noworodki. Natomiast głowami na południe leżały dwie kobiety oraz dwoje dzieci: noworodek i Infans II. Orientacja poszczególnych pochówków na północ lub południe może się wiązać z płcią zmarłych, na co zdaje się wskazywać ułożenie osobników dorosłych. Płci dzieci nie określono antropologicznie, jednak te ułożone głowami na północ wyposażono w wióry i na tej podstawie przypuszcza się, że mogli to być chłopcy. Dzieci leżące głowami na południe wyposażone były w ozdoby, przez co zinterpretowano je jako pochówki dziewczynek (Brinch Petersen 1988; 1990). Poszczególne

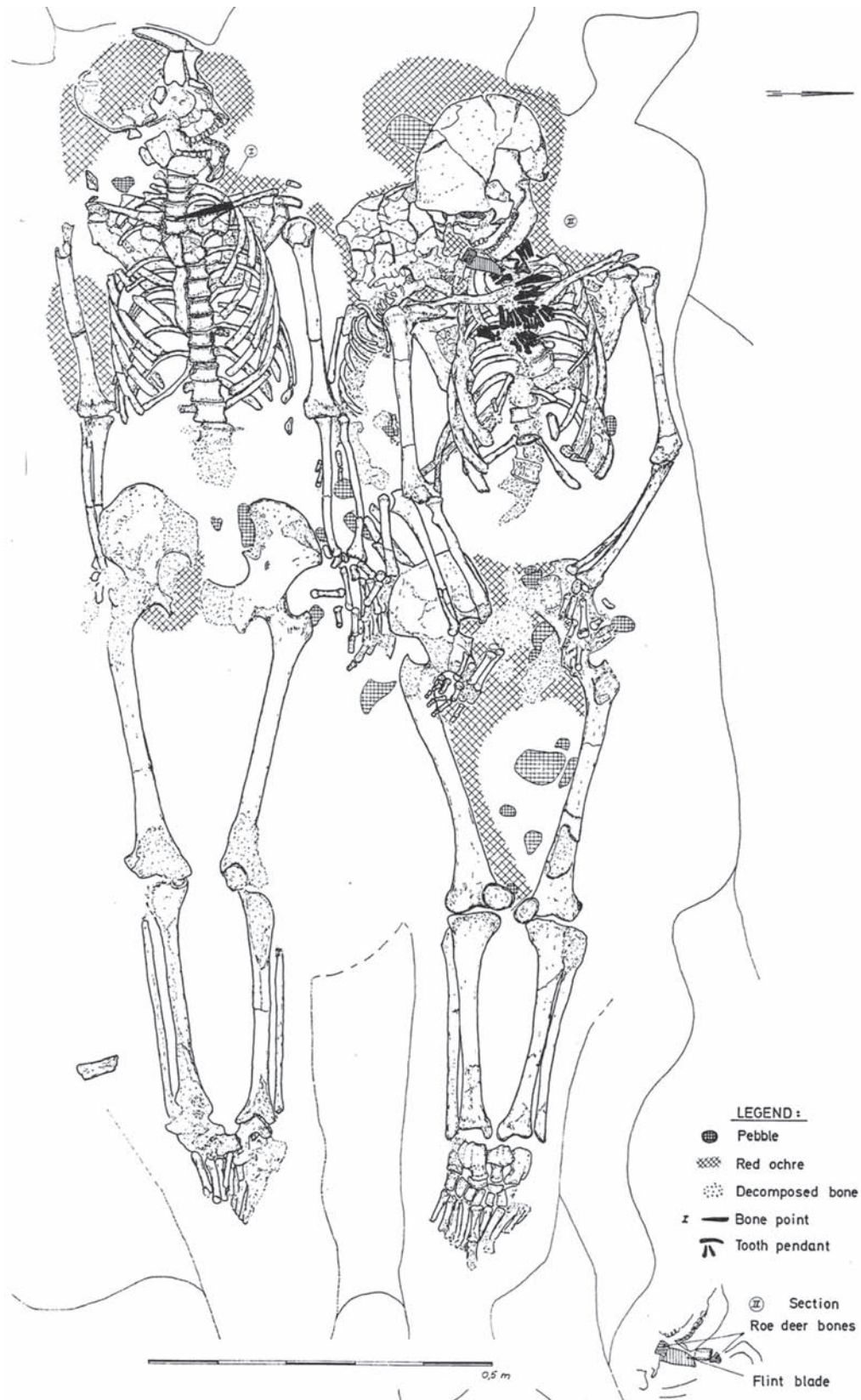
osobnicy zostali też złożeni w różnych pozycjach. Na wznak leżą dwie osoby: starsza z kobiet (A) i jeden z noworodków (H). Mężczyzna (osobnik D) i młodsza kobieta (C), znajdujący się przy ścianach jamy, leżeli na prawym boku, tak że zwrócenii byli do pozostałych osobników w grobie. Na prawym boku ułożono prawdopodobnie też noworodka (F), znajdującego się obok leżącej na boku kobiety (C). Na plecach, z głową i nogami skierowanymi w lewą stronę, ułożonych było dwoje dzieci. Jedno z nich (B) było zwrócone w kierunku młodszej kobiety (C) i noworodka (F). Drugie natomiast (E) leżało po północnej stronie jamy i skierowane było w stronę dwóch leżących tam noworodków (H i G) i mężczyzny (D).

Z grobem zbiorowym z większą liczbą osobników mamy też do czynienia w Gross Fredenwalde – Kompleks I (tab. 9), z którego pochodzi jeden dorosły mężczyzna i czwórka dzieci w różnym wieku. Dokładne ułożenie pochówków i wyposażenia nie jest znane. Ze zdjęć policyjnych wiadomo jednak, że przynajmniej jeden osobnik leżał na wznak i jest to raczej dorosły, a jedno z dzieci było ułożone obok niego na lewym boku. Wiadomo też, że przynajmniej część darów grobowych związana jest z dorosłym mężczyzną, przynależność reszty z nich nie jest jednak pewna (Gramsch, Schocknecht 2000).

Kolejny grób zbiorowy, w którym pochowano razem pięciu dorosłych osobników, pochodzi z Koed na Jutlandii (tab. 9). W grobie tym nie było wyposażenia.

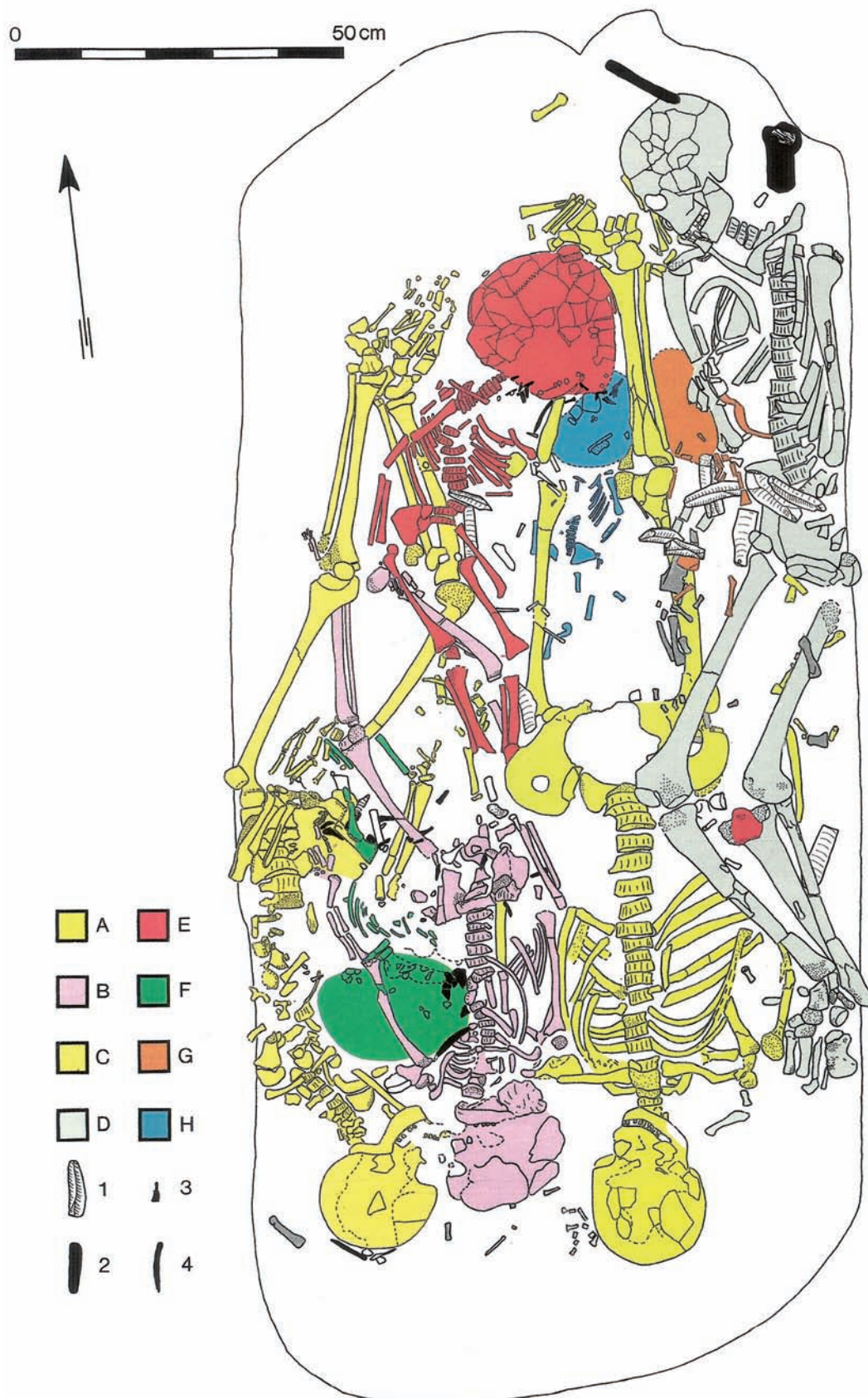
Ostatnim przykładem jest wspomniany już ciałopalny grób N z Gøngehusvej (tab. 4, ryc. 15), w którym złożono przepalone kości przynajmniej pięciu osobników – dwojga dorosłych i trójki dzieci. Kości poszczególnych osobników były przemieszane. Razem z nimi przemieszane było też przepalone wyposażenie, nie można więc powiązać go z konkretnymi osobnikami (Brinch Petersen 1990, 30-31; Brinch Petersen, Meiklejohn 2003, 487-489).

Podsumowując powyższe informacje, należy zauważyć, że przynajmniej w jednym z grobów w Vedbæk Bøgebakken wszyscy zmarli ułożeni byli w ten sam sposób (na wznak). W jednym grobie (N z Gøngehusvej) kości wszystkich osobników były przepalone i wzajemnie przemieszane, co również można uznać za taki sam sposób potraktowania. W Strøby Egede i zapewne w Gross Fredenwalde część zmarłych osobników leżała na wznak,

Ryc. 19. Vedbæk Bøgebakken, grób 19, wspólny pochówek mężczyzny, kobiety i rocznego dziecka. Kobieta i dziecko przytuleni i zwróceniu twarzami do siebie. Kościane ostrze tkwi między kręgami mężczyzny. Za: Albrethsen, Brinch Petersen 1976, fig. 15

Fig. 19. Vedbæk Bøgebakken, grave 19, collective burial of male, female and one-year old child. Female and child are nestled and turned to each other. Bone point stuck between cervical vertebra of male individual. After: Albrethsen, Brinch Petersen 1976, fig. 15

Ryc. 20. Strøby Egede, zbiorowy grób z ośmioma osobnikami (A-H), 1 – krzemienne wytwory, 2 – wytwory z kości i poroża, 3 – zawieszki z siekaczy jelenia, 4 – zawieszki z siekaczy dzika, za: Brinch Petersen 1990, fig. 4
 Fig. 20. Strøby Egede, collective grave with eight individuals (A-H), 1 – flints, 2 – bone or antler artefacts, 3 – pendants of red deer incisors, 4 – pendants of wild boar incisors, after: Brinch Petersen 1990, fig. 4

a innych układano na boku lub tylko podkurczano im nogi, tak by zwrócić ich w stronę pozostałych zmarłych. Z tych samych powodów lub ze względu na płeć (nawet noworodków?) odmiennie zorien-

towano pochówki w Strøby Egede. Pod względem wyposażenia poszczególni osobnicy traktowani byli raczej podobnie, tzn. albo wszyscy mieli dary grobowe, albo nikt.

11. OCHRA

Ochra była obecna w 107 grobach, co stanowi nieco ponad połowę wszystkich przypadków (54%). Trzeba jednak zaznaczyć, że występowanie ochry jest zróżnicowane regionalnie. Jest ona szczególnie typowa dla grobów z Niżu Polskiego (76%), nieco rzadziej występuje w grobach z Niemiec i Danii (odpowiednio 65% i 63%). Na obszarze Szwecji jest ona spotykana zdecydowanie najrzadziej, bo w 45% grobów.

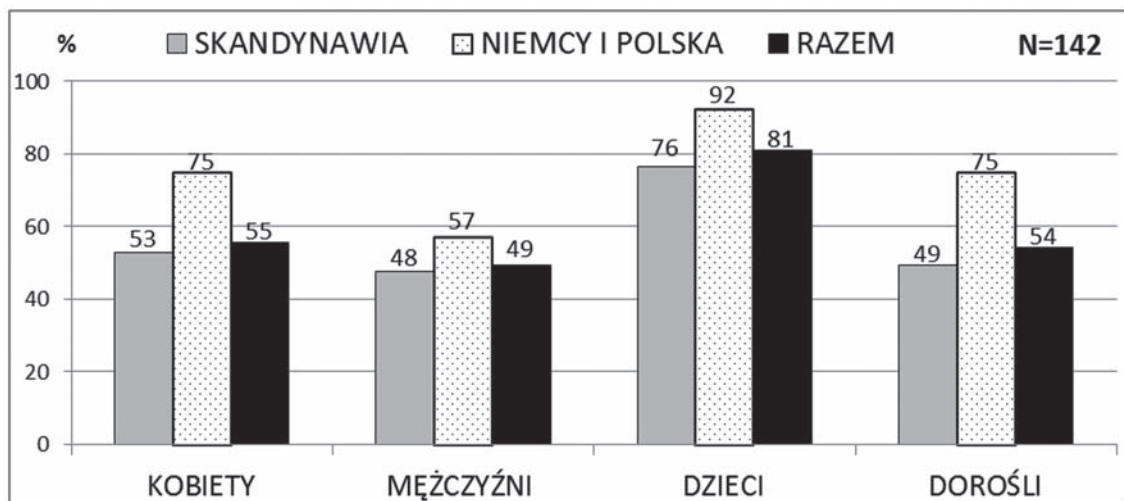
Istotne jest również, że wczesnomezolityczne pochówki ze Skandynawii pozbawione są ochry. Inaczej jest na Niżu Środkowoeuropejskim, gdzie obecność ochry odnotowano na wczesnomezolitycznym cmentarzysku w Mszanie i w jednym grobie ze Schmöckwitz (tab. 9). Problem ten był również poruszany przez Larsa Larssona, który zauważył, że z rzadkim występowaniem ochry wiążą się problemy z identyfikacją mezolitycznych pochówków w Skandynawii, zwłaszcza tych z wczesnego okresu (Larsson 1995).

Obecność ochry nie wykazuje raczej związku z płcią zmarłych (ryc. 21). W Skandynawii kobiety i mężczyźni traktowani są pod tym względem podobnie (po ok. 50% pochówków). Na Niżu Polskim i Niemieckim zaznacza się pewna równica (męż-

czyźni ok. 60%, kobiety 75%), ale może to wynikać ze zbyt małej próby pochówków kobiecych (8 osobników). Większe znaczenie natomiast wydaje się mieć wiek zmarłych (ryc. 21). Ochra jest częściej obecna przy pochówkach dziecięcych niż przy dorosłych. Reguła ta dotyczy tak Skandynawii (76% do 49%), jak i obszaru Niemiec i Polski (92% do 75%).

Znaczenie ma jednak nie tyle sama obecność ochry, co miejsce jej koncentracji. Dokładna lokalizacja ochry jest znana dla 90 pochówków ze Skandynawii i Polski (tab. 5). Tylko 17% z nich było w całości pokryte ochrą (15 pochówków). W pozostałych przypadkach koncentruje się ona w konkretnym miejscu przy szkielecie. Najczęściej jest to rejon głowy (34 pochówki) i bioder (24). Nogi były nieco częściej barwione niż rejon klatki piersiowej (17 do 14), a z kolei najrzadziej kończyny górne (5 pochówków). Warto zauważyć, że koncentracja ochry przy nogach dotyczy głównie grobów z południowej Szwecji.

Dla grobów z Niżu Niemieckiego brak dokładnych informacji odnośnie miejsca koncentracji ochry przy szkielecie. Jedynie w przypadku cmentarzyska w Schöpsdorf, gdzie kości ludzkie się nie

Ryc. 21. Związek obecności ochry z płcią i wiekiem zmarłego
Fig. 21. Ochre presence in relation to age and sex of deceased

zachowały, wiadomo, że ochra koncentrowała się tylko w konkretnych miejscach jamy grobowej, m.in. w przypuszczalnym miejscu położenia czaszki (Wechler 1989). Może to sugerować, że również na tym terenie istniały podobne tendencje jak na stanowiskach ze Skandynawii i Polski.

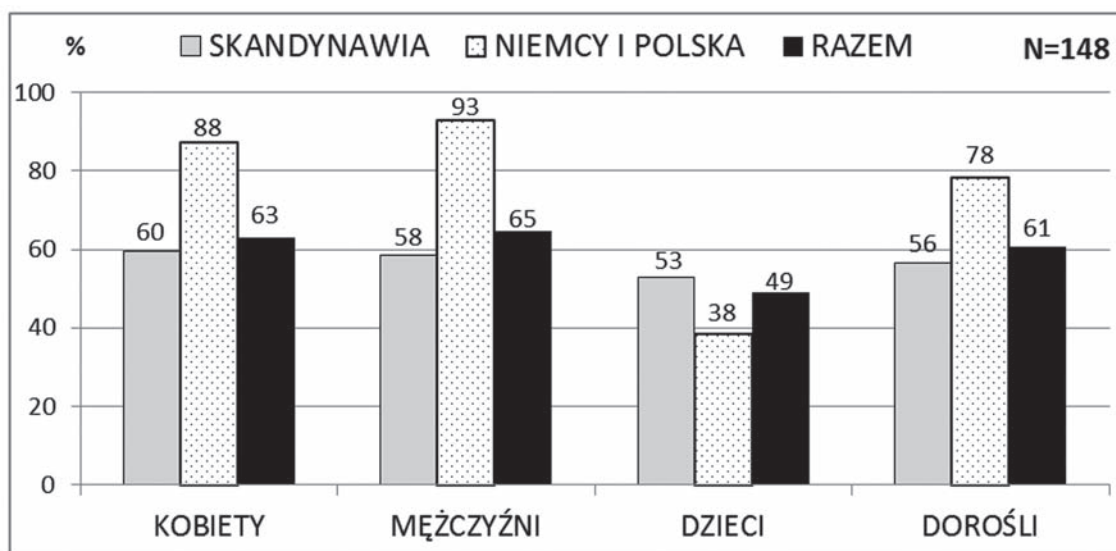
Przebarwienie całego szkieletu spotyka się głównie u dzieci (8 z 15 pochówków). Przy pochówkach osób dorosłych ochra koncentruje się raczej w określonym miejscu, przy czym nie ma wyraźnych różnic w traktowaniu kobiet i mężczyzn. Jedynie obecność ochry przy miednicy jest dwukrotnie częściej notowana dla pochówków kobiecych niż męskich – 14 do 7 (tab. 5), podczas gdy

u mężczyzn częściej występuje ona przy nogach – 8 do 5. Co ważne, przy pochówkach kobiecych częściej niż przy męskich występowały ozdoby pasa. Przebarwienie ochrą występujące w konkretnych miejscach, jest więc najprawdopodobniej związane z barwieniem (farbowaniem?) poszczególnych części i elementów ubioru (pasy, nakrycia głowy lub może spódnice i spodnie). Zabarwienie całego szkieletu może pochodzić z ufarbowania „opakowań” owijających ciało zmarłego, co dotyczy głównie małych dzieci. Istotne jest, że ochra praktycznie nigdy nie wypełnia całej jamy, tylko koncentruje się tuż przy samych kościach (ryc. 4, 14, 17, 19, 25).

12. WYPOSAŻENIE

Dary grobowe obecne były przy 149 pochówkach – 61%. Towarzyszyły one nieco ponad połowie pochówków w Skandynawii (61% w Szwecji i 57% w Danii), podobnie na Nizinie Niemieckiej (59%), podczas gdy na Niżu Polskim wyposażenie było obecne przy zdecydowanej większości pochówków (79%). Mężczyźni i kobiety traktowani byli pod tym względem tak samo (po 65%, ryc. 22) i to zarówno w Skandynawii (po ok. 60%), jak też na Niżu (po ok. 85%). W Polsce i w Niemczech dorośli byli znacznie częściej wyposażani niż dzieci (78% do 38%, ryc. 22), podczas gdy w Skandynawii brak wyraźnych różnic w traktowaniu dorosłych i dzieci (56% do 53%).

Pod względem rodzaju darów istniało duże zróżnicowanie. Najczęściej były to narzędzia krzemienne, które wystąpiły przy 58% pochówków z wyposażeniem (tab. 6). Często też obecne były ozdoby (42%) i kości zwierzęce (ok. 38% pochówków i ok. 44% grobów). W wytwory z kości i poroża (bez ozdób z zębów zwierzęcych) wyposażone zostało 25% zmarłych. Rzadko w kontekście grobowym pojawiają się wyroby kamienne (8% pochówków). Do sporadycznych znalezisk należą też skamieliny i kamienie bez widocznych śladów obróbki (9%), ale w charakterystycznym kolorze (czerwonym lub różowym), kształcie (np. fallicznym) albo z naturalnym otworem.

Ryc. 22. Obecność darów grobowych a wiek płeć zmarłego
Fig. 22. Grave goods presence in relation to age and sex of deceased

Rodzaj wyposażenia prawdopodobnie zależał od płci i wieku zmarłego (tab. 7). Kobiety wyposażano głównie w ozdoby (64%), a dużo rzadziej w narzędzia krzemienne (31%), podczas gdy mężczyznom najczęściej składano właśnie wytwory z krzemienia (64%), a rzadziej ozdoby (niespełna 40%). Reguła ta obowiązuje przede wszystkim w Skandynawii. Na obszarze Niemiec i Polski ozdoby obecne są w takim samym stopniu przy pochówkach kobiet jak i mężczyzn. Kobiętom częściej niż mężczyznom składano do grobu szczątki zwierząt (45% do 35%), ale rzadziej wytwory z kości i poroża (25% do ok. 37%). Przy pochówkach dziecięcych znajdowane są zwykle albo narzędzia krzemienne (57%), albo ozdoby (ok. 40%), natomiast inne kategorie darów grobowych są rzadkie.

12.1. Wytwory krzemienne i kamienne

Najczęściej spotykanymi w grobach narzędziami krzemiennymi są wióry i wiórowce, obecne prawie przy 70% pochówków wyposażonych w wytwory z tego surowca. Są one dominującą kategorią na całym omawianym obszarze (tab. 6). Istotne jest, że wióry układane były zwykle przy pasie zmarłego (18 pochówków), a rzadziej w okolicy głowy (7), kończyn (6) czy klatki piersiowej (2, tab.

8). Co więcej, ułożenie wiórów przy pasie zdecydowanie częściej dotyczy mężczyzn niż kobiet (10 do 2 pochówków, tab. 8, ryc. 4, 20). Znanych jest też sześć pochówków dziecięcych z wiórami przy pasie i można przypuszczać, że chodzi tu o pochówki chłopców (tab. 8, ryc. 17, 23).

Do stosunkowo częstych darów należą też odłupki krzemienne (20%, tab. 6), ale dotyczy to przede wszystkim Szwecji, gdzie występują w ok. 40% pochówków zawierających w wyposażeniu wytwory krzemienne. Interesujące jest, że już na terenie Danii są one zdecydowanie rzadsze (9%). Na stanowiskach z Niemiec stwierdzono je tylko w dwóch grobach, a z Niżu Polskiego w ogóle brak tego typu darów. Odłupki składane były zwykle przy nogach zmarłego (9 z 10 pochówków, tab. 8).

Zbrojniki krzemienne wcale nie są takim częstym rodzajem wyposażenia w mezolicie, bo występują tylko przy 21% pochówków zawierających wytwory krzemienne, co stanowi zaledwie 12% wyposażonych osobników. Obecność zbrojników w grobach jest również silnie zróżnicowana regionalnie. Najczęściej spotykane są na terenie Niemiec (50% pochówków z krzemiennymi), rzadziej Szwecji (blisko 30%) i Polski (25%), podczas gdy w Danii należą one do wyjątków (tylko 3%, tab. 6). Należy jednak zaznaczyć, że w pięciu przypadkach zbrojniki tkwiły w kości udowej lub w miednicy albo były znalezione między żebrami czy wewnątrz

Ryc. 23. Nederst, grób 6, małe dziecko z wiórem przy pasie, zawieszkami z siekaczy dzika na piersi i jelenia między udami, za: Kaanegaard Nielsen, Brinch Petersen 1993, 69.

Fig. 23. Nederst, grave 6, small child with flint blade at hips, pendants of wild boar incisors on the chest and red deer incisors between femurs, after: Kaanegaard Nielsen, Brinch Petersen 1993, 69.

miednicy. Przypadki te interpretowane są jako pozostałość po postrzale z łuku, a nie jako dary grobowe. W związku z tym mikrolity te nie są przeze mnie zaliczane do wyposażenia (w katalogu zostały one zacieniowane, tab. 9).

Zbrojniki znajdowane są zwykle w rejonie kończyn dolnych (6 pochówków), rzadziej przy głowie (3), a sporadycznie przy pasie lub kończynach górnych (tab. 8). Zwykle przy pochówku znajdowało się od jednego do sześciu zbrojników (17 przypadków), a tylko w dwóch grobach ich liczba przekroczyła 20 sztuk – w Janisławicach i w Bad Dürrenberg. Warto dodać, że w tym drugim grobie pochowano kobietę z noworodkiem.

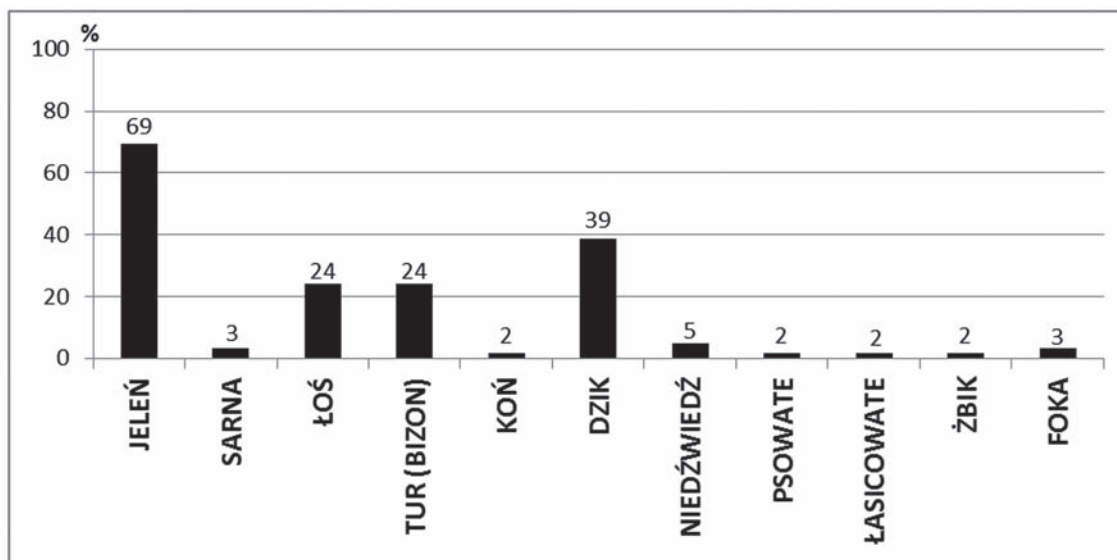
Rzadkim rodzajem darów są rdzenie oraz narzędzia takie jak drapacze, skrobacze czy duże półtylczaki (tab. 6). W Skandynawii są one praktycznie niespotykane. Wyjątkiem są tam tylko rdzenie znalezione w dwóch grobach w Tågerup w Szwecji (tab. 9). Na terenie Niemiec znane są tylko ze Schmöckwitz, gdzie rdzenie obecne były w dwóch grobach (nr 1 i 2), a w trzecim znajdował się drapacz (tab. 9). Na Niżu Polskim takie wytwory spotyka się częściej (tab. 6, 9). W Janisławicach wystąpiły cztery rdzenie, cztery były krzemienne i jeden tłupek. W Pierkunowie (grób 2) był duży półtylczak-drapacz, a w Dręstwie (grób 1) drapacz. Możliwe, że dwa rdzenie i drapacz wchodziły w skład wyposażenia pochówku ciałopalnego z Pomorska, znajdowały się one bowiem przy skupisku przepalonych kości.

Osobnego omówienia wymagają siekiery krzemienne i kamienne (tab. 6). Te pierwsze znane są głównie z terenu Danii (8 osobników), a kamienne ze Szwecji (5 pochówków). Siekiery kamienne znaleziono też w Bad Dürrenberg (Niemcy) i w Prabutach (Polska). Siekiery złożono w sumie przy 18 pochówkach, z czego znaczna część to mężczyźni (9 osobników). Dwukrotnie były one wyposażeniem pochówków dziecięcych, a raz kobiecego (tab. 7). Interesujące jest, że prawie 1/3 pochówków wyposażonych w siekiery krzemienne lub kamienne miała ich dwie lub trzy. Siekiery składano w różnych miejscach przy szkielecie: przy głowie, rękach, kończynach górnych, przy pasie i nogach (tab. 8).

W Prabutach (Pomorze Wschodnie), poza typową siekierą walcową, znajdowała się jeszcze kamienna buława z centralnym otworem. Z pozostałych wytworów kamiennych odnotowano jeszcze płytki przy trzech pochówkach ze Skateholm oraz odłupek kamienny w grobie 1 w Dręstwie (tab. 6, 9).

12.2. Ozdoby

Ozdoby znajdowane w grobach to przede wszystkim zawieszki z zębów zwierzęcych (85% pochówków z ozdobami). Wliczono w to również zęby pozbawione śladów obróbki (tab. 6), gdyż zwykle wchodzi one w zestawy ozdób w połączeniu

Ryc. 24. Ozdoby z zębów zwierzęcych przy pochówkach. Częstotliwość występowania danego gatunku
Fig. 24. Animal teeth as adornments in burials. Frequency of particular species

Ryc. 25. Vedbæk Gøngehusvej, grób kobiety z trzyletnim dzieckiem, widoczne ozdoby głowy u kobiety – kościana szpila, dziób ptaka i ząb jelenia. Za: Brinch Petersen, Alexandersen, Meiklejohn 1993, fig. 9
 Fig. 25. Vedbæk Gøngehusvej, grave with female and 3-years old child. Female head adornments are seen – bone pin, red deer tooth and bird beak. After: Brinch Petersen, Alexandersen, Meiklejohn 1993, fig. 9

z zębami obrobionymi (Bugajska 2011). Z zębów zwierzęcych wykorzystywano prawie wyłącznie zęby kopytnych (ryc. 24), głównie jelenia (prawie 70% pochówków z ozdobami z zębów zwierzęcych) i dzika (blisko 40%). Mniej pochówków miało siekacze łośia oraz tura (lub bizona?) (po 24%), a tylko pojedyncze pochówki zawierały ozdoby z zębów sarny i konia (po 2%). Jedynie zęby jelenia, sarny i dzika mogły tworzyć liczne zestawy, a pozostałe gatunki – łoś, tur i koń – reprezentowane są przez pojedyncze lub nieliczne sztuki (Bugajska 2011). W przypadku gatunków kopytnych wykorzystywano niemal wyłącznie zęby sieczne (tab. 9). Zdarzają się jednak ozdoby z szabli (kła) dzika oraz wyjątkowo kły jelenia – grandle (Janisławice, Bad Dürrenberg, Gross Fredenwalde, grób 8 w Bøgebakken).

Ozdoby z kłów drapieżników są znaleziskami nielicznymi, tak pod względem liczby pochów-

ków (5 grobów, 5-9 osobników), jak i liczby zębów w jednym grobie (2-6). Zęby drapieżników wkładane do grobów należą też zaledwie do kilku gatunków/rodzajów i są to kły: niedźwiedzia, foki, psa/lisa oraz łasicowatych (ryc. 24). Możliwe, że w Janisławicach oprócz dwóch kłów zwierząt z rodziny łasicowatych obecny był też siekacz żbika (Chmielewska 1954, 34). Warto zwrócić uwagę, że nie stwierdzono dotąd zębów wilka. Wyjątkowa jest natomiast obecność zawieszek z trzech zębów ludzkich (2 siekacze i 1 przedtrzonowiec) u kobiety z grobu nr 19 w Bøgebakken (tab. 9).

Jako ozdoby mogły być wykorzystywane również nieobrobione kości zwierzęce (8% pochówków z ozdobami), o czym świadczy konkretne umiejscowienie ich przy szkielecie i często włączenie w zestaw ewidentnych ozdób. Przykładem mogą tu być: żuchwy kuny, kopyta i paliczki sarny czy dzioby ptaków (tab. 6, 9, ryc. 25).

Ryc. 26. Gross Fredenwalde, Kompleks I, czaszka mężczyzny z zawieszkami z zębów jelenia, za: Gramsch, Schoknecht 2003, fig. 5

Fig. 26. Gross Fredenwalde, Complex I, skull of male individual with pendants of red deer teeth, after: Gramsch, Schoknecht 2003, fig. 5

Za ozdoby uznane zostały wszystkie przypadki wystąpienia bursztynu przy pochówku, choć nie zawsze był on obrobiony (tab. 6, 9). Bursztyn obecny był przy 7 pochówkach (11% pochówków z ozdobami) – w Skateholm I (Szwecja), Gøngehusvej i Nederst (Dania) oraz Mszano (Polska). Do ozdób włączono również cztery szpile kościane, które znaleziono bezpośrednio przy czaszkach kobiet. Wszystkie one wystąpiły tylko na Zelandii – Gøngehusvej, Dragsholm i dwie w Strøby Egede (tab. 6, 8, ryc. 14, 20, 25). Pozostałe dwie szpile znaleziono w innym kontekście i będą one omówione niżej. Do wyjątkowych ozdób należą: paciorki kościane i paciorki z muszli, ozdoby z kamienia lub skamielin oraz gliniane kulki i gliniane imitacje grandli (tab. 6).

Ozdoby znajdowane były najczęściej przy miednicy, głowie i w rejonie klatki piersiowej (tab. 8). Ułożenie przy pasie jest typowe dla kobiet, a rzadkie u mężczyzn – 12 do 4 (tab. 8, ryc. 14, 17, 20). Reguła ta była już wzmiankowana wcześniej (Bugajska 2011; Larsson 2004, 380). Ozdoby znaj-

dujące się na piersi są również częstsze u kobiet niż u mężczyzn – 9 do 2 (tab. 8, ryc. 14, 19). Ozdoby przy pochówkach mężczyzn znajdowane były głównie przy ramionach lub przy głowie – 5 i 6 pochówków (ryc. 26). U dzieci ozdoby leżały zwykle przy głowie lub na piersi – 5 i 6 przypadków (tab. 8, ryc. 20, 23).

12.3. Narzędzia i broń z kości i poroża

Wytwory z kości i poroża są jedną z najbardziej zróżnicowanych kategorii (tab. 6).

Topory z poroża jelenia obecne były przy 7 osobnikach, czyli 19% pochówków z wytworami kościanymi (tab. 6). Częściej trafiają się one na terenie Danii (4 pochówki), a rzadziej Niemiec (2 groby) i Szwecji (1). Topory znane są głównie z pochówków męskich i tylko jeden pochodzi z bogato wyposażonego grobu kobiety i noworodka z Bad Dürrenberg (tab. 7, 9). Topory składano przy głowie, biodrach lub ramieniu zmarłego (tab. 8, ryc. 20).

W podobnej ilości występowały ostrza kościane – 4 pochówki, 11% oraz ostrza z pazami – 5 pochówków, 13% (tab. 6), a znany jest tylko jeden przypadek pochówku z harpunem (mężczyzna z grobu IV w Skateholm II). Zarówno ostrza z pazami, jak i harpun należy raczej uznać za wyposażenie męskie (4 przypadki), choć dwukrotnie złożono je przy pochówkach kobiet. Na marginesie można dodać, że obecność ostrza z pazami przy słynnym wczesnomезolitycznym pochówku kobiety w pozycji siedzącej z Barum w Szwecji spowodowała, że przez długi czas uchodził on za pochówek męski jako tzw. „rybak z Barum” (Sten 2000, 75). Pozostałe (gładkie) ostrza kościane znane są tylko z pochówków kobiet i dzieci (tab. 7). Harpun złożony był przy ramieniu mężczyzny, ostrza z pazami składano przy pasie lub na piersi zmarłego, a gładkie ostrza na piersi i przy nogach (tab. 8). Należy wspomnieć, że ostrza kościane znaleziono jeszcze w dwóch innych grobach męskich, ale w jednym przypadku było ono wbite w miednicę (Stora Bjärs), a w drugim tkwiło między kręgami szyjnymi (grób 19 z Bøgebakken). Podobnie jak wyżej wspomniane zbrojniki, ostrza te nie zostały wliczone do wyposażenia (tab. 9 – zacięniowane).

Sztylety znaleziono w czterech grobach – 11% pochówków z wytworami kościanymi (tab. 6). Znanne są one z dwóch grobów na Zelandii (Strøby Egede i Gøngehusvej) i jednego z Niziny Niemieckiej (Gross Fredenwalde). Jako sztylety, ewentualnie dłuta, należy raczej traktować dwa wytwory z łopatek tura z Janisławic (tab. 6 i 9), publikowane jako ostrza (Chmielewska 1954, 34-38). Wartym odnotowania jest, że sztylety trzykrotnie znaleziono w grobach zbiorowych, w tym dwóch z dużą liczbą osobników – Strøby Egede i Gross Fredenwalde (ryc. 20).

Wytwory z rozszczepionych szabli dzika – prawdopodobnie noże – znane są z grobu w Janisławicach i z Bad Dürrenberg (tab. 6 i 9). W Bad Dürrenberg znaleziono też ewidentne zawieszki z szabli dzika, przez co wszystkie rozszczepione szable zinterpretowano też jako ozdoby (Porr 2004; Grünberg 2004), choć wyglądają one analogicznie jak noże (m.in. jak te z Janisławic). Oprócz tego w Janisławicach znaleziono również unikatowy wytwór z szabli dzika. Publikowany jest on jako dłuto (Chmielewska 1954, ryc. 16), ale raczej należy uznać to za siekiere na podstawie bardzo dobrze zachowanej analogii ze stanowiska Szczepanki na Mazurach (Gumiński 2004, ryc. 11a). W innych

grobach szable dzika pozbawione są obróbki, zachowane jedynie we fragmentach albo przerobione na zawieszki i wliczone zostały w tym opracowaniu do ozdób.

Szydła znane są z pięciu grobów – ok. 13% pochówków z wytworami kościanymi. W większej liczbie wystąpiły one tylko w dwóch grobach zbiorowych z terenu Niemiec. W Bad Dürrenberg było to 5 sztuk, a w Kompleksie I w Gross Fredenwalde trzy sztuki. Tam, gdzie znane jest położenie szydła, leżały one przy nogach kobiet (tab. 8).

Poza wcześniej wzmiankowanymi czterema szpilami pełniącymi niewątpliwie rolę ozdoby głowy, pozostałe dwie, również w Skandynawii, znaleziono w innym kontekście. Jedna złożona była wraz z innymi darami (m.in. harpunem) za głową mężczyzny (Skateholm II, gr. IV), a druga była wyposażeniem ciałopalnego grobu w Hammelev na Jutlandii (tab. 9).

Retuszery z poroża zostały złożone tylko przy pochówkach męskich i mogło ich być jednorazowo od jednego do pięciu sztuk (ryc. 12b). Znanne są prawie wyłącznie ze Szwecji: Stora Bjärs i Skateholm groby 28 i XV, a oprócz tego z Janisławic (tab. 9).

Pozostałe narzędzia z kości i poroża wystąpiły w pojedynczych przypadkach (tab. 6, 9). Dłuto znane jest jedynie z pochówku kobiety w Barum w Szwecji. Również oprawa z poroża pochodzi z jednego grobu kobiecego (Tågerup, grób 4). Do wyjątkowych darów należy kołczan na zbrojniki, wykonany z kości długiej żurawia. Znaleziony on został (wraz ze zbrojnikami) przy bogato wyposażonym pochówku kobiety z noworodkiem w grobie z Bad Dürrenberg w Niemczech.

12.4. Kości zwierzęce

Połowa grobów z wyposażeniem zawierała szczątki zwierzęce. Jest to bardzo zróżnicowana kategoria darów, zarówno pod względem rozkładu gatunkowego, jak i anatomicznego (tab. 6 i 9).

Do najczęstszych należą kości ryb – 54% grobów z kośćmi (tab. 6) oraz trzech gatunków ssaków kopytnych: jelenia (27%), sarny (18%) i dzika (14%). Szczątki ryb występują jednak głównie na terenie Szwecji, gdzie obecne były w 27 grobach – 79% grobów z kośćmi zwierzęcymi. Jeleń i sarna prawie nie wykazują różnic regionalnych. Kości dzika pochodzą z grobów ze Szwecji i Niemiec, a brak ich w Danii i w Polsce (tab. 6). Kości łosia

i konia notowane są tylko w pojedynczych przypadkach. Łosia stwierdzono tylko w grobie nr 5 w Tågerup, a konia w Woźnej Wsi (tab. 6, 9).

Kości drapieżników występują tylko w grobach Skandynawii i należą do siedmiu różnych gatunków (tab. 6). W Szwecji stwierdzono kości: morświna, foki, niedźwiedzia, wilka, żbika, wydry i kuny, a w Danii tylko kunę i żbika (tab. 6, 9). Z kolei w Skandynawii nie ma kości bobra, a wystąpiły one na dwóch stanowiskach z Niżu Środkowo-europejskiego – Bad Dürrenberg w Niemczech i Janisławice w Polsce.

W grobach spotykane są też kości ptaków – 12,5% grobów z kośćmi (tab. 6). Reprezentowane są one przez bardzo różne gatunki, od orła bielika, przez żurawia, łabędzia i kaczkę, po drozda (tab. 9). Ptaki odnotowano na stanowiskach w Danii (3 groby), Szwecji (3 groby) i Niemczech (1 grób, tab. 6).

Do wyjątkowych należą fragmenty pancerza żółwia (2 groby), muszle małż (2 groby) i kości węża (1 grób, tab. 6, 9).

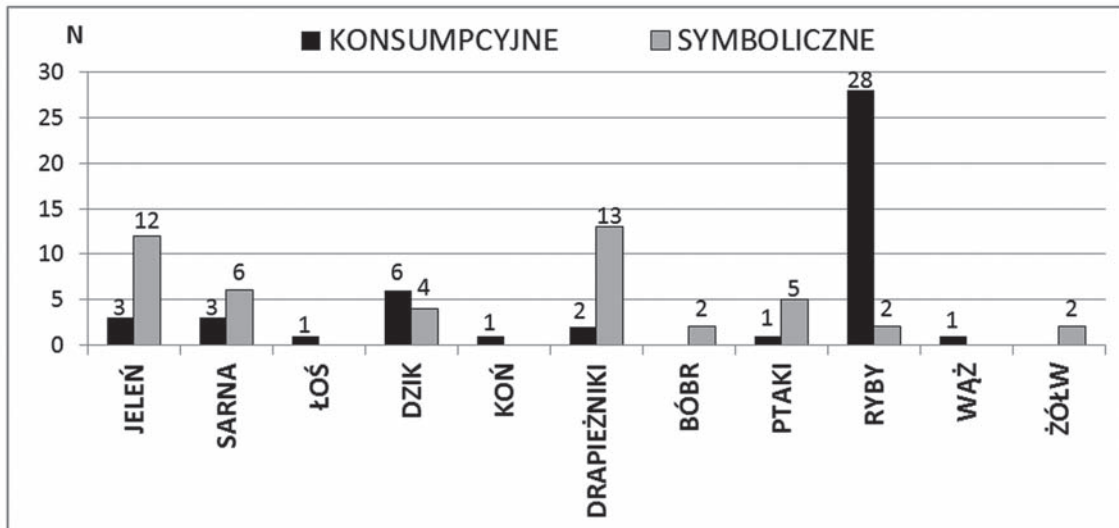
Szczegółowego omówienia wymagają szczątki psa, które zostały złożone razem z pochówkami ludzkimi i wszystkie pochodzą z obu cmentarzysk w Skateholm (6 grobów). Tylko dla trzech grobów znane jest dokładne ułożenie psa i we wszystkich tych przypadkach spoczywał on na nogach lub przy nodze człowieka (groby nr 62, VIII, X). Dwukrotnie pies leżał przy nogach kobiety – raz przy leżącej w pozycji skurczonej na boku – grób 62 i raz

przy siedzącej – grób VIII (ryc. 27, Larsson 1983-4, 30; 1985, 2). W grobie zbiorowym (grób X), gdzie spoczywało dwóch mężczyzn obok siebie, pies został złożony przy nogach tylko jednego z nich, przy osobniku siedzącym (ryc. 18). Kości psów w tych grobach ułożone były w porządku anatomicznym, co sugeruje pierwotny pochówek. Ewentualne zaburzenia układu anatomicznego psich szkieletów wynikają tam z procesów postdepozycyjnych (Peterson 2007). Szczątki psa złożono również w dwóch innych grobach: nr XV i 46, brak jednak dokładniejszych informacji, co do miejsca i sposobu ułożenia psa (Peterson 2007, 24-25, 31-32). W wypełniku grobu nr 33 znaleziono z kolei tylko czaszkę psa (Larsson 1983, 4).

Warto dodać, że w Skandynawii, w tym na cmentarzyskach w Skateholm I i II, znane są stosunkowo liczne groby, gdzie złożony został wyłącznie pochówek psa, często też z wyposażeniem (Kannegard Nielsen, Brinch Petersen 1993; Larsson 1983-84; 1988; Peterson 2007; Trømborg 2006). W tym kontekście psa właściwie nie powinno się traktować ani jako „wyposażenia”, ani też jako ofiary złożonej zmarłemu, ale raczej jako dodatkowego osobnika w grobie, blisko związanego z konkretnym człowiekiem, przy którym został złożony. Wskazuje na to ułożenie go bezpośrednio na zmarłym, przy jego nogach. Zaznacza się tu pewna analogia do sposobu chowania małych dzieci, które niejednokrotnie zostały złożone również na nogach lub piersi zmarłej kobiety (matki?). Taki układ mo-

Ryc. 27. Skateholm II, grób VIII, wspólny pochówek kobiety z psem, za: Larsson 1983-84, fig. 20
Fig. 27. Skateholm II, grave VIII, female interred together with dog, after: Larsson 1983-84, fig. 20

Ryc. 28. Szczątki zwierzęce w grobach. Porównanie frekwencji szczątków o symbolicznym i konsumpcyjnym charakterze

Fig. 28. Animal remains in graves. Comparison between frequencies of symbolical remains and bones from meaty skeleton parts

że podkreślać emocjonalny związek dwojga zmarłych: kobiety i dziecka oraz człowieka i psa.

W przypadku wyposażenia w kości zwierzęce istotne jest odróżnienie szczątków pochodzących z tuszy zwierzęcia od kości z niekonsumpcyjnej partii szkieletu. Te pierwsze można interpretować jako złożenie zmarłemu pokarmu, a drugie jako dary o charakterze symbolicznym. Wyposażeniem symbolicznym będą poroża jelenia i sarny, czaszki i żuchwy poszczególnych zwierząt, a także kości stępu i paliczki. Tego typu elementy wyposażenia są interpretowane jako ewentualne atrybuty rodziny lub klanu (Larsson 2004, 380-381).

Liczba grobów z kośćmi o charakterze symbolicznym i konsumpcyjnym jest zbliżona (tab. 6). W 20 grobach znajdowały się tylko te symboliczne, w tym również pochówki psów i sarny, a w 22 tylko szczątki konsumpcyjne. W 12 innych grobach znalazły się kości jednej i drugiej kategorii. Stosunek tych dwóch kategorii kości zwierzęcych wykazuje wyraźne zróżnicowanie regionalne. Przewaga kości o charakterze symbolicznym jest typowa dla terenu Danii, natomiast w Szwecji, Polsce i Niemczech przeważają kości konsumpcyjne.

Warto jeszcze dodać, że szczątki interpretowane jako konsumpcyjne to w większości kości ryb – 29 grobów (ryc. 20). Na podstawie cmentarzysk w Skateholm wiadomo, że ryby nie tylko składane były jako pożywienie obok zmarłych, ale mo-

gły stanowić rodzaj ostatniego posiłku, spożytego przed śmiercią, ponieważ dość często ich szczątki koncentrują się w rejonie jamy brzusznej zmarłego. Dotyczy to też kości węża znalezionych w rejonie jamy brzusznej mężczyzny w grobie nr 33 w Skateholm I, który jako jedyny został pochowany na brzuchu (ryc. 9a, Larsson 2003; Jonsson 1988).

Pomijając ryby, kości pozostałych gatunków zwierząt mają częściej charakter symboliczny niż konsumpcyjny, ewentualnie relacja między tymi dwoma kategoriami jest wyrównana (ryc. 28). Trzeba zaznaczyć, że tendencja taka dotyczy również zwierząt kopytnych, będących podstawą żywienia łowców. Dla jelenia i sarny dominacja szczątków o charakterze symbolicznym – poroży, kopyt, paliczek, żuchw czy złożenie całego zwierzęcego pochówku – jest wyraźna (w sumie 18 grobów do 6). Dla dzika z kolei udział kości pochodzących od tuszy zwierzęcia i tych symbolicznych jest stosunkowo wyrównany, ale trzeba zaznaczyć, że szable dzika, czyli najbardziej charakterystyczny dla niego element, zaliczone zostały do ozdób. Szczątki łosia i konia znane są z pojedynczych znalezisk i w obu przypadkach mogły to być resztki pokarmu.

Kości zwierząt drapieżnych oraz bobra to w zasadzie wyłącznie dary o charakterze symbolicznym, reprezentowane przeważnie przez żuchwy i czaszki, a rzadziej przez kości stępu, śródstopia i paliczki

(ryc. 28, tab. 9). Wyjątkiem mogą być drapieżniki morskie, tj. morświn i foka, których kości pochodziły niekiedy od konsumpcyjnych partii szkieletu – grób XXII w Skateholm II i nr 5 w Tågerup (tab. 9). Warto jednak dodać, że kolejny przypadek wystąpienia kości morświna (grób XVII w Skateholm) jest już raczej darem symbolicznym. Wprawdzie był to też kręg, ale znaleziono go bezpośrednio przy łokciu zmarłego (Jonsson 1988, 63) i należy go interpretować jako rodzaj ozdoby (tab. 9).

Kości ptaków znalezione w pięciu grobach należy interpretować jako symboliczne (ryc. 28). Były to skrzydła – łabędzia i krukowatego – znalezione w dwóch grobach, z których ten pierwszy był podkładką dla pochówku noworodka (Bøgebakken,

grób 8, ryc. 17). W innym grobie znaleziono dwa dzioby, m.in. perkoza, które pełniły rolę ozdoby (Gøngehusvej, tab. 9, ryc. 25). W grobie ciałopalnym N w Gøngehusvej oprócz skrzydeł krukowatego wystąpiły też stopy kaczki (tab. 9). W Tågerup z kolei w jednym z grobów znaleziono szpon orla bielika (grób 4, tab. 9). Jako symboliczny można też uznać pojedynczy kręg szyjny nura z grobu 47 ze Skateholm I (tab. 9, Jonsson 1988, 71). Konsumpcyjne szczątki ptaków pochodzą tylko z Bad Dürrenberg, gdzie było kilka fragmentów kości ptaków (w tym jedna kość długa żurawia, tab. 9). Szczątki ptaka były też w grobie 11 ze Skateholm I (Trømborg 2006, 16, 43), brak jednak dla nich anatomicznych i gatunkowych oznaczeń (tab. 9).

13. PODSUMOWANIE I DYSKUSJA

Na podstawie powyższych analiz można stwierdzić, że w mezolocie i paraneolicie obrządek pogrzebowy był bardzo silnie zróżnicowany niemal we wszystkich uchwytynych jego aspektach. Niemniej można wskazać na pewne regionalne tendencje. Nie wyznaczają one jednak wyraźnych granic, lecz wykazują większe lub mniejsze nasilenie występowania danej cechy w konkretnym regionie. Co więcej, wychwycone różnice nie zawsze przebiegały w opozycji Skandynawia a Niż Środkowoeuropejski, lecz istniały również między terenami Danii a Szwecji, podobnie jak Polski a Niemiec.

Wszystkie pochówki z Niżu Polskiego zasadniczo nie odbiegają od podstawowych reguł panujących w obrządku pogrzebowym w Niemczech oraz w Skandynawii. Dobrym przykładem jest w tym względzie pochówek z Janisławic, dla którego szczególnie bliską analogią jest grób z Bad Dürrenberg w Saksonii. W obu przypadkach mamy do czynienia z pochówkami siedzącymi, bardzo bogato i podobnie wyposażonymi. Były tam między innymi muszle mięczaków oraz kości bobra, które są znane tylko z tych dwóch grobów. To samo dotyczy wyposażenia krzemienego, w którym wyróżniają się szczególnie liczne zbrojniki, gdzie indziej niespotykane na taką skalę. W obu grobach znaleziono ozdoby z zębów tura i jelenia, w tym bardzo rzadkie kły jelenia (grandle). Zwraca też uwagę liczny i różnorodny asortyment wytworów z szabli dzika, poza nożami, w Janisławicach była jeszcze siekiera, a w Bad Dürrenberg zawieszki.

Pomimo wykazania wielu tendencji regionalnych, występują nieraz podstawowe różnice między grobami z tego samego lub dwóch sąsiednich cmentarzysk i w dodatku datowanymi na ten sam okres. Przykładem może być odmienna orientacja szkieletów względem stron świata na cmentarzyskach w Skateholm I i II.

Różnice w obrządku pogrzebowym wydają się zasadniczo nie mieć związku z chronologią. Warto podkreślić, że we wczesnym mezolocie, kiedy tych grobów jest niewiele, to niemal każdy z nich jest inny. W tym okresie poszczególne pochówki różnią się zarówno pod względem miejsca lokalizacji grobów, jak również sposobem potraktowania zmarłego. Z wczesnego mezolitu znane są pochówki zatopione w wodzie, ciałopalne i wtórne, a pochówki pierwotne reprezentują wiele wariantów ułożenia – na wznak, na boku i w pozycji siedzącej.

Biorąc pod uwagę, że omawiane groby są najstarszymi znanymi u tubylczej ludności łowieckiej na Niżu i w Skandynawii, to można postawić tezę, że pierwotnie stosowano na tym obszarze najrozmaitsze formy praktyk pogrzebowych. Różnorodność nie musiała jednak wynikać z odmiennego pochodzenia ludności. Przeczy temu fakt, że widoczne są różnice w potraktowaniu zmarłych złożonych na tym samym cmentarzysku, a co za tym idzie, należących niewątpliwie do jednej lokalnej społeczności. Istotne jest również, że ujednoclenie się obrządku zaznacza się dopiero w późnym mezolocie, przynajmniej w Skandynawii.

Obecność pochówków wtórnych (przeniesionych z innego miejsca) i cząstkowych (głównie samych czaszek) oraz przypadki naruszania grobów i wyjmowania z nich konkretnych kości jeszcze w epoce kamienia, świadczą o tym, że w mezolicie stosowano również wieloetapowy obrządek pogrzebowy.

Podkreślenia wymaga fakt, że równoległe do obrządku szkieletowego stosowane było ciałopalenie i to przez cały mezolit, choć najwięcej grobów ciałopalnych pochodzi ze środkowego mezolitu.

Mezolityczne i paraneolityczne groby łowców zawierają z reguły jeden pochówek, ale zdarzają się też groby zbiorowe, z których największy zawierał ośmiu osobników. Najczęściej występują groby podwójne, zwykle kobiety i dzieci albo kobiety i mężczyźni, a rzadziej mężczyźni z dzieckiem, dorosłych tej samej płci lub dwojga dzieci. Interesujące jest, że ułożenie poszczególnych osobników w grobie zbiorowym może być zróżnicowane, tak pod względem pozycji, jak i wzajemnej relacji, tj. zwrócenia ciała lub twarzy względem siebie. Kobiety zwracane były zwykle w stronę leżących z nimi mężczyzn, a młodsza kobieta zwrócona była do starszej. Dodatkowo, przynajmniej na Zelandii, kobiety układano na lewo od mężczyzn. Wzajemne ułożenie osób dorosłych mogło być więc uzależnione od ich płci i wieku. Jest zatem prawdopodobne, że wyrażało to wyższą pozycję społeczną mężczyzn i osób starszych. Z drugiej jednak strony, sposób zwrócenia do siebie i ułożenia dwóch osobników, przynajmniej w niektórych przypadkach (np. dziecko leżące na kobiecie albo kobieta częściowo na mężczyźnie) mógł odzwierciedlać relacje uczuciowo-emocjonalne lub rodzinne.

Należy też zaznaczyć, że praktycznie brak przykładów, aby któryś z osobników w grobie zbiorowym był pochówkiem „centralnym”, tj. wyraźnie inaczej lub „lepiej” potraktowanym niż pozostali. Znamienne, że w jedynym znanym grobie, gdzie złożono trzech osobników, centralnie leżało małe dziecko, a po jego bokach dwoje dorosłych – kobieta i mężczyzna. Warto jeszcze dodać, że to właśnie mężczyzna został zapewne uśmiercony (grób 19 z Bøgebakken).

Wyposażenie zmarłych, obecne w ok. 60% grobów, wykazuje duże zróżnicowanie pod względem ilości składanych darów oraz ich rodzaju. Niektóre z elementów wyposażenia zdają się wykazywać związek z płcią zmarłego. Broń obuchowa, tj. topory i siekiery, ostrza z pazami i harpun oraz wióry

przy pasie, to przede wszystkim wyposażenie męskie. Trzeba jednak zaznaczyć, że kościane sztylety i gładkie ostrza, podobnie jak krzemienne zbrojniki, raczej nie wykazują związku z płcią zmarłego. Typowo kobiecym wyposażeniem są natomiast ozdoby, którymi były zawieszki z zębów zwierzęcych, noszone zwykle przy pasie, a także kościane szpile jako ozdoby głowy. Dzieci, w tym nawet noworodki, wyposażano analogicznie jak dorosłych, tj. w wytwory krzemienne, łącznie z wiórami, zbrojnikami i siekierami oraz w ozdoby. Można zatem przypuszczać, że rodzaj darów odzwierciedlał płeć dziecka. Z drugiej jednak strony należy pamiętać, że istnieją ewidentne odstępstwa od takich reguł wśród osobników dorosłych, dlatego rodzaj wyposażenia nie powinien być traktowany jako wyznacznik płci zmarłego.

Szczególna ostrożność powinna dotyczyć oceny „bogactwa” wyposażenia i jego związku z płcią lub wiekiem zmarłego. Wystarczy przytoczyć tu przykłady obficie wyposażonych pochówków dziecięcych (nawet noworodków) czy też kobiet z typowo „męskim” wyposażeniem (np. kobieta z Barum albo kobieta z dzieckiem z Bad Dürrenberg). Co więcej, najbardziej wyróżniający się dar grobowy ze Skateholm II (Larsson 1988, 147-149; Larsson 1989, 376) – ornamentowany topór-młot z poroża jelenia – jak można by przypuszczać, atrybut „wodza” – był złożony w odrębnym grobie psa! Przykłady te powstrzymują przed zbyt pochopnym uogólnianiem i dosłownym przekładaniem „bogactwa” wyposażenia na pozycję społeczną zmarłego.

Wynika z tego, że o wyposażeniu, podobnie jak o sposobie ułożenia w grobie zbiorowym (a pewnie też i w pojedynczym), nie musiał decydować status społeczny zmarłego, bo równie dobrze mogły wpływać na to względy emocjonalno-rodzinne. Dobrym tego przykładem są bogato wyposażone pochówki noworodków, dla których sposób ułożenia (np. na łabędzim skrzydle) i szczególnie bogate wyposażenie wydają się być raczej wyrazem rozpaczki po starciu dziecka, niż wyznacznikiem jego wysokiego statusu.

Szczątki zwierzęce wkładane do grobów miały zapewne zupełnie inne znaczenie niż pozostałe elementy wyposażenia. Przynajmniej w połowie przypadków mają one charakter ewidentnie symboliczny. Są nimi przede wszystkim żuchwy, czaszki i paliczki drapieżników albo dzioby, końce nóg i skrzydła ptaków. Co więcej, dotyczy to także kości zwierząt kopytnych i ssaków morskich, które

stanowiły podstawę wyżywienia (jeleń, sarna, dzik czy foka). Zwierzęta te reprezentowane są również przez czaszki, żuchwy, poroża, kopyta i paliczki, a więc części niekonsumpcyjne. Włożenie do grobu najbardziej charakterystycznych elementów dla danego gatunku może sugerować, że chodziło o zamknięcie obecności konkretnego zwierzęcia, być może pełniącego rolę atrybutu danej osoby, rodziny lub klanu, a nie o obdarowanie zmarłego pokarmem.

Odmiennie należy traktować pochówki psów, spotykane we wspólnych grobach z człowiekiem. Ich ułożenie sugeruje, że psy należy w zasadzie traktować jako kolejnych, równoprawnych „osobników”, a nie jako złożone dary (ofiary?) dla zmarłych ludzi.

Na koniec trzeba jeszcze zaznaczyć, że w zasadzie wszystkie pochówki, tak z wczesnego mezolitu, jak i z późnomezolitycznych dużych cmentarzysk, są jedynie nielicznymi (wybranymi?) reprezentantami łowieckiej społeczności. Nie znamy klucza ich doboru, a mógł on być jeszcze zróżnicowany lokalnie. Trudno zatem wskazać, dlaczego niektórzy zmarli byli chowani w pozycji siedzącej, a inni

leżącej, kto i z jakich względów podlegał wieloetapowemu obrządkowi pogrzebowemu, w rezultacie czego kości danego osobnika mogły ulegać znacznemu rozproszeniu, dlatego jedni byli spalani na stosie, a inni zatopiani w wodzie.

Warto jeszcze zwrócić uwagę, że pochówki częściowe, ciałopalne i zatopione w wodzie są nie tylko krańcowo różne w swym charakterze, ale – co ważne – mogą być praktycznie nieuchwytnie archeologicznie. Znamienne jest, że najstarszymi pochówkami w Skandynawii są właśnie dwa pochówki wodne oraz słabo zaznaczający się grób ciałopalny (Koelbjerg, Storra Mosse i Hammelev). Na Niżu Polskim najstarszym jest prawdopodobnie pochówek wtórny z bardzo silnie rozdrobnionymi kośćmi, przemieszany z dużą ilością wytworów krzemiennych, co w trakcie badań sprawiało wrażenie bardziej krzemienicy niż grobu (Kępni-ca). Dopiero analiza antropologiczna wskazała na właściwe znaczenie tego obiektu. Należy się zatem liczyć z tym, że takie nietypowe praktyki pogrzebowe były powszechniej stosowane, zwłaszcza we wczesnym mezolocie i dlatego wszelkie pochówki z tego okresu są tak rzadko odnotowywane.

Tab.1. Cmentarzyska mezolityczne z liczbą grobów i osobników
 Tab. 1. Mesolithic cemeteries with number of graves and individuals

LP.	CMENARZYSKO <i>Cemetery</i>	REGION - KRAJ <i>Region - country</i>	LICZBA GROBÓW <i>Number of graves</i>	LICZBA OSOBNIKÓW <i>Number of individuals</i>	DATOWANIE (conv. BP) <i>Radiocarbon Dating (conv. BP)</i>
1	SKATEHOLM I	SKANIA, SE	57	62	6290±90BP - 5930±125BP
2	SKATEHOLM II	SKANIA, SE	20	22	(6910±90BP-) 5900±100BP - 5470±125BP
3	VEDBÆK BØGBAKKEN	ZELANDIA, DK	19	23	6290±75BP - 5810±105BP
4	NIVÅ	ZELANDIA, DK	12	15	Kultura Kongemose i Ertebølle
5	GØNGEHUSVEJ	ZELANDIA, DK	8	min. 13	6530±60BP 1 grób - Kultura Ertebølle
6	NEDERST	JUTLANDIA, DK	6	6	Kultura Ertebølle
7	TÅGERUP	SKANIA, SE	6	7	7495±75BP - 5820±100BP
8	MSZANO	POJEZIERZE CHEŁMIŃSKIE, PL	5	6	8890±180BP - 8100±70BP
9	SCHÖPSDORF 2	SAKSONIA, DE	4	min. 4	-
10	KAMS	GOTLANDIA, SE	3	3	8050±75BP
11	SCHMÖCKWITZ	BRANDENBURGIA, DE	3	3	8200±100BP - 6900±100BP
12	CREWIEN	BRANDENBURGIA, DK	2?	2?	5740±40BP - 5890±40BP
13	DRĘSTWO	MAZURY, PL	2	2	5980±75BP - 3805±70BP
15	FANERUP	JUTLANDIA, DK	2	2	Kultura Ertebølle
14	GROSS FREDENWALDE	BRANDENBURGIA, DK	2?	8	7660±80BP, 7390±80BP
16	NYMÖLA	SKANIA, SK	2	3	-
17	PIERKUNOWO	MAZURY, PL	2	3	-
18	STRØBY EGEDE	ZELANDIA, DK	2	9	Kultura Ertebølle
19	VEDBÆK BOLDBANNER	ZELANDIA, DK	2	2	6510±130BP

Tab.2. Pochówki wtórne i pierwotne naruszone.

Tab. 2. Secondary and primary disturbed burials.

Kompletność completeness: ☹ - tylko czaszka, *only skull*, 1 – pojedyncze kości, *single bones*, 2- mniej niż ½ szkieletu, *less than ½ skeleton*, 3 – więcej niż ½ szkieletu, *more than ½ skeleton*, 4 – kompletny szkielet, *complete skeleton*, k. – kość/ kości, *bone*

STANOWISKO Region, kraj Site Region, country	GRÓB Grave	LICZBA OSOBNIKÓW Number of individuals	PLEĆ /WIEK Sex/Age	KOMPLETNOŚĆ Completeness	WTÓRNY (W) PIERWOTNY- NARUSZONY (PN) W – secondary (N - disturbed) PN - primary disturbed	POŁOŻENIE CZASZKI W JAMIE Location of skull in grave pit	KOŚCI UŁOŻONE ANATOMICZNIE Bones in anatomical order	KOŚCI BRAKUJĄCE (WYJĘTE) Missing bones (taken out)	WYPOSAŻENIE Grave goods	OCHRA Ochre	URAZY Trauma	ŚLADY CIĘCIA Cut marks
POCHÓWKI WTÓRNE I WTÓRNE-CZĄSTKOWE <i>Secondary and secondary-partial burials</i>												
KAMS, Gotlandia, SE	2	1	♀ dorosła	?	W	?	brak ?	?	-	-	-	
KRĘPNICA Nizina Śląska, PL	obj.26	1?	Juvenis	?	W	?	-	zęby (czaszka?)	?	-	-	
NIVÅ, Zelandia, DK	1 (A42)	1	♂ dorosły	2	W N	-	kręgi i para kości przedramienia?	czaszka, k. ramienne, udowe, piszczel, miednica	-	-	-	
SKATEHOLM I, Skania, SE	13	1	♂ Aultus /Maturus	2	W	-	kości rąk	-	-	✓	-	
STEINHEGEN, Meklemburgia, DE	1	1	♂ Aultus / Maturus	3	W	?	?	?	11 zawieszek z zębów tura/bizona	-	-	
SCHMÖCKWITZ, Brandenburgia, DE	1	1	?	2	W	na wierzchu skupiska kości	-	?	zbrojnik, wiór, rdzeń	✓	-	
SCHMÖCKWITZ, Brandenburgia, DE	3	1	♂ dorosły	2	W	przy skupisku kości długich, żuchwa oddzielona,	kość skokowa, piszczel i udowa	większość k. długich stopy, ręce, miednica, klatka piersiowa	2 zbrojniki, drapacz	✓	-	
WOŻNA WIEŚ, Mazury, PL	1	1	♂ Adultus	?	W	fr. czaszki i żuchwy w górnej części jamy	-	podudzia, stopy	kości długie konia	-	-	
BRAJNIKI Mazury, PL	-	1	♂ Adultus	☺	W	-	-	szkielet postkranialny	6 zawieszek z zębów bizona/tura	✓	-	
DRIGGE, Rugia, DE	-	1	♂ Adultus	☺	W	w warstwie kulturowej	-	szkielet postkranialny	poroża jelenia	-	✓	
GROSS FREDENWALDE, Brandenburgia, DE	Komp. I	1	noworodek	☺	W?	?	-	szkielet postkranialny	?	✓	-	
GROSS FREDENWALDE, Brandenburgia, DE	Komp. I/III	?	dorosły	1 palczki	W?	-	-	prawie cały szkielet	?	✓	-	
KONNE, Podlasie, PL	-	1	dorosły	☺	W	-	-	szkielet postkranialny	zęby zwierzęce, narzędzie z poroża?	-	-	
ŁOJEWO Pojezierze Wielkopolskie, PL	-	1	♂ Aultus / Maturus	☺	W	-	-	szkielet postkranialny	12 zębów jelenia	✓	-	
PIERKUNOWO, Mazury, PL	2	1	Infans 1 (1,5roku)	☺	W	fragmenty luźno w jamie	-	szkielet postkranialny	24 zęby jelenia wytwór krzemienny	✓	-	
SKATEHOLM I, Skania, SE	64	1	dziecko	☺	W	1 fragment czaszki	-	szkielet postkranialny	-	-	-	
SCHMÖCKWITZ, Brandenburgia, DE	2	1	dziecko	☺	W	?	-	szkielet postkranialny	odłupek, wiór, mikrolit, rdzeń	✓	-	

STANOWISKO Region, kraj Site Region, country	GRÓB Grave	LICZBA OSOBNIKÓW Number of individuals	PŁEĆ WIEK Sex/Age	KOMPLETNOŚĆ Completeness	WTÓRNY (W) PIERWOTNY- NARUSZONY (PN) W - secondary (N - disturbed) PN - primary disturbed	POŁOŻENIE CZASZKI W JAMIE Location of skull in grave pit	KOŚCI UŁOŻONE ANATOMICZNIE Bones in anatomical order	KOŚCI BRAKUJĄCE (WYJĘTE) Missing bones (taken out)	WYPOSAŻENIE Grave goods	OCHRA Ochre	URAZY Trauma	ŚLADY CIĘCIA Cut marks
POCHÓWKI PIERWOTNE NARUSZONE <i>Disturbed primary burials</i>												
DRAGSHOLM <i>Zelandia, DK</i>	-	2	os. B ♀ Juvenis	3	PN? - na plecach	anatomicznie	cały szkielet	prawe przedramię, k. udowa, strzałkowa, obie stopy	ozdoby, narzędzie kościane	✓	-	-
ERTEBØLLE, <i>Jutlandia, DK</i>	1	1	♂ dorosły	2	PN - na wznak	przy miednicy	szkielet postkranialny	-	-	-	-	-
GROSS FREDENWALDE, <i>Brandenburgia, DE</i>	Komp. II	2	os. A ♀ Maturus	4	PN - na plecach	obrócona o 180°, twarzą w dół	szkielet postkranialny	-	ozdoby, szydło kostiane	✓	-	-
KAMS, <i>Gotlandia, SE</i>	1	1	♂ dorosły	2	PN - siedzący	-	kończyny dolne, miednica, klatka piersiowa	czaszka, kończyny górne, lewa noga	-	-	-	-
SKATEHOLM I, <i>Skania, SE</i>	27	1	♂ Maturus	3	PN - na wznak	anatomicznie	-	lewe: miednica, udowa, łokciowa i promieniowa	3 retuszery z poroża	-	-	-
SKATEHOLM I, <i>Skania, SE</i>	31	1	Juvenis	☺	PN? na wznak?	przy wsch. ścianie jamy	-	szkielet postkranialny	-	-	-	-
SKATEHOLM I, <i>Skania, SE</i>	61	1	Maturus	☺	PN? - na boku?	przy płn. ścianie jamy	-	szkielet postkranialny	siekiera kamienna	✓	-	-
SKATEHOLM I, <i>Skania, SE</i>	63	2	os. B ♂ Maturus	3	PN - na boku	obrócona o 180°, twarzą do tyłu	szkielet postkranialny	-	-	-	-	-
UNSEBURG, <i>Saksonia, DE</i>	1	1	♀ Maturus	3	PN - na boku	żuchwa oddzielona, czaszka obrócona podstawą w dół	szkielet postkranialny	stopy, prawa ramienna. lewe przedramię i ręka, żebra?, k. strzałkowe?	2 zbrojniki 15 odłupków	-	-	-

Tab. 3. Pochówki ciałałpalne

Tab. 3. Cremation burials

W – wtórny *secondary*, P – pierwotny *primary*, A- anatomicznie *anatomical order*● – *skupisko małe, okrągłe small, round concentration*, - kości luźno rozprzestrzenione, *scattered bones*

STANOWISKO Region, kraj Site Region, country	GRÓB Grave LICZBA OSOBNIKÓW Number of individuals	PLEĆ/WIEK Sex/Age D - dziecko D - child	RODZAJ POCHÓWKA Type of burial	UŁOŻENIE KOŚCI Bone deposition	KONSTRUKCJE/ „OPAKOWANIE” Constructions/ “Container”	WYPOSAŻENIE PRZEPALONE Burnt grave goods	WYPOSAŻENIE NIEPRZEPALONE Unburned grave goods	OCHRA Ochre	RESZTKI STOSU Charcoal	ŚLADY CIĘCIA Cut marks
BOLDBANER, Zelandia, DK	1	1	-	W	● 10x15cm	-	-	-	✓	-
COSWIG Saksonia, DE	1	1	-	W	●	-	-	-	✓	-
GØNGEHUSVEJ, Zelandia, DK	N	5	♂Adultus ♀Adultus 3D (Infans 2, 2 Infans 1)	W	●	-	10 zębów zwierzęcych (5 jeleni, 5 pies/lis) kości ptaków (skrzydło, 3 stopy kaczki), kości ryb 1 bursztyn, 3 krzemienie	-	✓	✓ żuchwa +♀
GØNGEHUSVEJ, Zelandia, DK	Æ	1	♂Adultus	W	●	warstwa organiki – podkładka drewniana	1 wiór	cała młoda sarna, 1 wiór	✓	-
HAMMELEV Jutlandia, DK	1	1	?	W	●	-	2 kości długie żbika (promieniowa i łokciowa)	14 wiórów, siekierra krzemieniana, szpila kościana	-	-
MSZANO, Pojezierze Chełmińskie, PL	1	2	♀Adultus, 1D (Infans 1)	P	A	pionowe, sosnowe belki kora (zwęglona)	?	16 fr. zębów dzika 1 bursztyn	✓	-
MSZANO Pojezierze Chełmińskie, PL	3	1	D – Infans 1	P	A	poziome belki, kora – gl. nad czaszką (zwęglone)	?	12 zębów: jeleni, tur, łos	✓	-
MSZANO Pojezierze Chełmińskie, PL	5	1	?	P	A?	poziome belki (nadpalone), kora na dnie jamy (przepalona)	?	2 mikrolity, fr. szkliva zębów zwierzęcych, 1 bursztyn	✓	-
NIVÅ, Zelandia, DK	5	1	♂ dorosły	W	●	-	kości ssaka?	-	-	-
NIVÅ, Zelandia, DK	11	1	?	W	●?	-	?	?	✓	?
NIVÅ, Zelandia, DK	12	1	?	W	●?	-	?	?	-	?
POMORSKO Pojezierze Lubuskie, PL	jama	1	1 dziecko	W	● / ?	-	kości jeleniowatych - jeleni i sarna? (przemieszane z kośćmi dziecka)	wióry retuszowane + 2 rdzenie?, drapacz?	-	-
SKATEHOLM I Skania, SE	11	1	Adultus?	W		doły posłupowe	kości: foka, ptak, ryby, psowaty (przepalony?)	-	-	-
SKATEHOLM I Skania, SE	20	1	-	W	?	-	-	-	-	-
SKATEHOLM II, Skania, SE	XVIII	1	♂Senilis	W	?	-	-	narzędzia krzemienne	✓	-
WIELISZEW Mazowsze	-	1	♂Adultus	W	● / ?	-	-	narzędzia krzemienne?:	-	? kość czołowa

Tab. 4. Groby podwójne.

Tab. 4. Double graves.

LP.	Stanowisko, grób Region, kraj Site, grave Region, country	Osobnik A <i>Individual A</i>					Osobnik B <i>Individual B</i>				
		pleć sex	wiek age	ulożenie position	G – głowa; head T – twarz, face	wyposażenie grave goods	pleć sex	wiek age	ulożenie position	G – głowa; head T – twarz, face	wyposażenie grave goods
OSOBNICY OBOK SIEBIE <i>Individuals side by side</i>											
1	Bøgebakken, gr. 8 Zelandia, DK	D	N		G: na E	✓	♀	J		G: na E	✓
2	Gøngehusvej 7 Zelandia, DK	D	I1		G: ? T: do os. B	✓	♀	M		-	✓
3	Dragsholm Zelandia, DK	♀	J		G: NW T: do os. B	✓	♀	M		G: NW T: na SE	✓
4	Mszano, gr. 1 Pojezierze Chelmińskie, PL	♀	A		G: na NE T: do os. B	✓	D	I1	?	G: na NE?	brak?
5	Nivá 10, gr. 3 (A151) Zelandia, DK	♂	?		G: jak os. B T: w prawo	brak	♀	>20/25 lat		G: jak os. A T: w prawo, do ♂	brak
6	Nivá 10, gr. 4 (A129) Zelandia, DK	♂	A		G: na S i do os. B	✓	D	I1		G: na S i do os. A	✓
7	Nivá 10, gr. 6 Zelandia, DK	♂	A		G: jak os. B T: w lewo, do os. B	?	♀	J		G: jak os. B T: w prawo, do os. A	brak
8	Nymölla, gr. I Skania, SE	♀	A/M		G: na S T: na W, do os. B	✓	♂?	J		G: na S T: na E, do os. A	✓
9	Skateholm I, gr. 41 Skania, SE	D	I1		G: NW T: na SW, do os. B	✓	♂	S		G: NW T: na NE, do os. A	brak
10	Skateholm I, gr. 47 Skania, SE	D	I1		G: na N T: na S	✓	♂?	J		G: na N T: na S	✓
11	Skateholm I, gr. 63 Skania, SE	♂	M		G: na SW T: na SE, do os. B	brak	♂	M		G: na SW na NW, do os. A	brak
12	Tägerup, gr. 5 Skania, SE	♀	M		G: na W T: na N, do os. A	✓	♂	M		G: na W T: na N, w lewo	✓
OSOBNIK B LEŻY CZĘŚCIOWO / W CAŁOŚCI NA OSOBNIKU A <i>Individual B lying at least partially on individual A</i>											
13	Skateholm I, gr. 14 Skania, SE	♂	M		G: na S T: na W	(w części wspólne) ✓	♀	J		G: na S T: na W, do os. A	(w części wspólne) ✓
14	Tybrind Vig Fyn (Fionia), DK	♀	J		G: na N T: na S	brak	D	N		G: na NW T: na SE	brak
15	Gross Fredenwalde, Kompleks II Brandenburgia DE	♀	M		G: na N T: na S	✓	D	I2		G: na N T: na S	✓
DWÓCH OSOBNIKÓW W POZYCJI SIEDZĄCEJ <i>Both individuals in sitting position</i>											
16	Skateholm II, gr. XII Skania, SE	D	I1		G: na W T: na E	✓	D	I1		G: na W T: na E	✓
17	Uleberg Behuslän SK	♂	A		-	brak	♀	A		-	brak
JEDEN OSOBNIK W POZYCJI SIEDZĄCEJ <i>One individual in sitting position</i>											
18	Bad Dürrenberg Saksonia DE	♀	A		?	✓	D	N	przy nogach ♀	?	?
19	Skateholm I, gr. 6 Skania, SE	♀	M		G: na SE T: na NW	✓	D	N	przy udach ♀	?	brak
20	Skateholm II, gr. X Skania, SE	♂	A		G: na SW na NW, do os. B	✓	♂	A		G: na NE T: na SW, do A	✓ + PIES
UŁOŻENIE OSOBNIKÓW NIEZNANE <i>Unknown position of individuals</i>											
21	Bøgebakken, gr. 15 Zelandia, DK	D	N	A	?	brak	♀	dorośła	A	?	brak
22	Pierkunowo, gr. 1 Mazury, PL	♀	A	A?	?	✓	D	I1	?	?	?
23	Prabuty, gr. 1 Pomorze, PL	?	?	A (leżąca)	?	?	?	?	A (leżąca)	?	?

Tab. 5. Miejsce koncentracji ochry przy pochówku
 Tab. 5. Place of ochre concentration

Miejsce koncentracji ochry <i>Place of ochre concentration</i>	Kraj <i>Country</i>	♀	♂	dziecko <i>child</i>	Razem (+ osobniki nieokreślone) <i>Total</i> (+ undetermined individuals)
CAŁY SZKIELET <i>Whole skeleton</i>	Dania <i>Denmark</i>	1	2	4	9
	Szwecja <i>Sweden</i>	1	1	2	4
	Polska <i>Poland</i>			2	2
	Σ	2	3	8	15
CZASZKA <i>Skull</i>	Dania <i>Denmark</i>	3	4	2	11
	Szwecja <i>Sweden</i>	7	5	3	18
	Polska <i>Poland</i>	1	1	2	5
	Σ	11	10	7	34
MIEDNICA <i>Pelvis</i>	Dania <i>Denmark</i>	5	2		8
	Szwecja <i>Sweden</i>	9	4		14
	Polska <i>Poland</i>		1	1	2
	Σ	14	7	1	24
PIERŚ <i>Chest</i>	Dania <i>Denmark</i>		2		4
	Szwecja <i>Sweden</i>	4	1		7
	Polska <i>Poland</i>	1	1	1	3
	Σ	5	4	1	14
KOŃCZYNY GÓRNE <i>Upper extremities</i>	Dania <i>Denmark</i>	1	2	1	4
	Szwecja <i>Sweden</i>	1			1
	Polska <i>Poland</i>				
	Σ	2	2	1	5
NOGI <i>Lower extremities</i>	Dania <i>Denmark</i>	1	2	1	4
	Szwecja <i>Sweden</i>	4	4	1	11
	Polska <i>Poland</i>		2		2
	Σ	5	8	2	17

Tab. 6. Rodzaj wyposażenia przy pochówkach. Tab. 6. Kinds of grave goods for burial.

* Zęby zwierzęce bez śladów obróbki (w tym szable dzika) wliczono do ozdób.

** Dary o podwójnym charakterze, liczone dwukrotnie: w ramach ozdób i innych kategorii wyposażenia

* *Unworked animal teeth (including wild boar tusks) are counted in adornments.*** *Grave goods with double meaning, were counted twice: as adornments and as other kinds of grave goods.*

RODZAJ WYPOSAŻENIA Liczba i % liczone dla pochówków Kind of grave goods Number and % counted for burials	DANIA Denmark		SZWECJA Sweden		SKANDYNAWIA Scandinavia		NIEMCY Germany		POLSKA Poland		NIEMCY I POLSKA Germany & Poland		RAZEM Total	
Wióry/Wiórowce/Wióry retuszowane <i>Blades/Retouched blades</i>	31	89%	16	52%	47	71%	7	58%	6	75%	13	65%	60	70%
Zbrojniki <i>Microoliths</i>	1	3%	9	29%	10	15%	6	50%	2	25%	8	40%	18	21%
Siekierki Axes	8	23%	2	6%	10	15%	-	-	-	-	-	-	10	12%
Odlupki <i>Flakes</i>	3	9%	12	39%	15	3%	2	17%	-	-	2	10%	17	20%
Drapacze/Skrobacze <i>Endscrapes /Scrapers</i>	-	-	-	-	-	-	1	8%	4	50%	5	25%	5	6%
Rdzenie <i>Cores</i>	-	-	2	6%	2	3%	2	17%	2	25%	4	20%	6	7%
Buty <i>Nudle</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	1	12,5%	1	5%	1	1%
NARZĘDZIA KRZEMIENNE (łącznie) <i>Flint tools (total)</i>	35	69%	31	49%	66	58%	12	75%	8	42%	20	57%	86	58%
Siekierki Axes	2	-	5	-	7	-	1	-	1	-	2	-	9	-
Buława <i>Mace baton</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-
Płytki <i>Plate</i>	-	-	3	-	3	-	-	-	-	-	-	-	3	-
Odlupek <i>Flake</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-
WYTWORY KAMIENNE (łącznie) <i>Stone implements (total)</i>	2	4%	7	11%	9	8%	1	6%	2	10,5%	3	8,5%	12	8%
KAMIEŃ I SKAMIELINY <i>Stones and fossils</i>	5	10%	8	13%	13	11%	1	6%	-	-	1	3%	14	9%
Topory z poroża <i>Antler axes</i>	4	-	1	-	5	16%	2	-	-	-	2	-	7	19%
Oprawa z poroża <i>Antler handle</i>	-	-	1	-	1	3%	-	-	-	-	-	-	1	3%
Harpuny i ostrza z pazami <i>Harpoons and Slotted points</i>	2	-	4	-	6	19%	-	-	-	-	-	-	6	16%
Sztylety <i>Daggers</i>	2	-	-	-	2	6%	1	-	1	-	2	-	4	11%
Ostrza <i>Points</i>	-	-	4	-	4	13%	-	-	-	-	-	-	4	11%
Siekierka z szabli dzika <i>Axe made of wild boar tusk</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	1	3%
Noże z szabli dzika <i>Wild boar tusks knives</i>	-	-	?	-	?	-	1	-	1	-	2	-	2	5%
Szpile <i>Bodkins</i>	5	-	1	-	6	19%	-	-	-	-	-	-	6	16%
Szydła <i>Awl</i>	1	-	1	-	2	6%	min. 3	-	-	-	min. 3	-	5	13,5%
Dłuta <i>Chisels</i>	-	-	1	-	1	3%	-	-	-	-	-	-	2	5%
Retuszery z poroża <i>Percussion points made of antler</i>	-	-	3	-	3	9%	-	-	1	-	1	-	3	8%
Kolczan na zbrojniki <i>Quiver</i>	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1	3%
Narzędzia? -obrobione kości <i>Implements? -worked bones</i>	4	-	4	-	8	26%	1	-	3	-	4	-	12	32%
KOŚCIANE WYTWORY (łącznie) <i>Bone implements (total)</i>	15	29%	16	25%	31	27%	3	19%	3	16%	6	17%	37	25%
Zęby zwierzęce* <i>Animal teeth</i>	17(21)	95%	20	83%	37	82%	min.7	-	9	-	min.16	-	53	85%
Paciorki kościane <i>Beads made of bone</i>	-	-	1	4%	1	2%	-	-	-	-	-	-	1	1,6%
Paciorki z muszli <i>Shell beads</i>	1	5%	-	-	1	2%	1	-	-	-	1	-	2	3%
Bursztyn <i>Amber</i>	2	10%	3	12,5%	5	11%	-	-	2	-	2	-	7	11%
Kamień i skamieliny** <i>Stones and fossils**</i>	1	5%	5	21%	6	13%	-	-	-	-	-	-	6	9%
Gliniane kulki i imitacje grandli <i>Clay nodules and imitations of red deer canine</i>	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1	1,6%
Kości zwierzęce** <i>Animal bones**</i>	3	14%	2	8%	5	11%	-	-	-	-	-	-	5	8%
Szpile kościane** <i>Bodkins**</i>	4	19%	-	-	4	9%	-	-	-	-	-	-	4	6%

RODZAJ WYPOSAŻENIA Liczba i % liczone dla pochówków Kind of grave goods Number and % counted for burials	DANIA <i>Denmark</i>	SZWECJA <i>Sweden</i>	SKANDYNAWIA <i>Scandinavia</i>	NIEMCY <i>Germany</i>	POLSKA <i>Poland</i>	NIEMCY I POLSKA <i>Germany & Poland</i>	RAZEM <i>Total</i>
OZDOBY (łącznie) Adornments (total)	21(-26) 41%	24 38%	45 39,5%	min.8 50%	9 47%	min.17 48%	min. 62 42%
Łoś <i>Elk</i>	-	1 3%	1 2%	-	-	-	1 2%
Jeleń <i>Red deer</i>	7 50%	6 18 %	13 27%	1	1	2	15 27%
Sarna <i>Roe deer</i>	5 36%	3 9%	8 17%	1	1	2	10 18%
Dzik <i>Wild boar</i>	-	5 15%	5 10%	3	-	3	8 14%
Koń <i>Horse</i>	-	-	-	-	1	1	1 2%
Morświnn <i>Porpoise</i>	-	2 6%	2 4%	-	-	-	2 4%
Foka <i>Seal</i>	-	5 15%	5 10%	-	-	-	5 9%
Niedźwiedź <i>Bear</i>	-	1 3%	1 2%	-	-	-	1 2%
Wilk <i>Wolf</i>	-	1 3%	1 2%	-	-	-	1 2%
Żbik <i>Wildcat</i>	1 7%	1 3%	2 4%	-	-	-	2 4%
Kuna <i>Marten</i>	1 7%	3 9%	4 8%	-	-	-	4 7%
Wydra <i>Otter</i>	-	1 3%	1 2%	-	-	-	1 2%
Bóbr <i>Beaver</i>	-	-	-	1	1	2	2 4%
Ptaki <i>Birds</i>	3 21%	3 9%	6 12,5%	1	-	1	7 12,5%
Ryby <i>Fishes</i>	2 14%	27 79%	30 62,5%	-	-	-	30 54%
Wąż <i>Snake</i>	-	1 3%	1 2%	-	-	-	1 2%
Żółw <i>Turtle</i>	-	1 3%	1 2%	1	-	1	2 4%
Muszle <i>Shells</i>	-	-	-	1	1	2	2 4%
Pies <i>Dog</i>	-	6 (??) 18%	6 12,5%	-	-	-	6 (??) 10%
KOŚCI ZWIERZĘCE (łącznie) <i>Animal bones (total)</i> liczba i % liczone dla grobów (liczba i % pochówków) <i>number and % counted for graves</i> (<i>number and % of burials</i>)	14 39%	34 60%	48 52%	5 31%	3 16%	8 23%	56 44%
	(16-20 31%)	(35-39 56%)	(50-59 45%)	(5-11 31%)	(3 16%)	(8-14 23%)	(58-73 38%)
Pochówek zwierzęcia – pies <i>Animal burial – dog</i>	-	5 (6?)	5 (6?)	-	-	-	5 (6?)
Pochówek zwierzęcia – sarna <i>Animal burial – roe deer</i>	1	-	1	-	-	-	1
Tylko kości symboliczne w grobie <i>Only symbolic bones in grave</i>	11 79%	8 23,5%	19 40%	1	-	1	20 36%
Tylko szczątki konsumpcyjne w grobie <i>Only consumable bones in grave</i>	1 7%	16 47%	17 35%	3	2	5	22 39%
Mieszane (konsumpcja + symbol) <i>Mixed (consumable + symbolic)</i>	1 7%	9 26,5%	10 21%	1	1	2	12 21%
Niepewne <i>Uncertain</i>	1 7%	1 3%	2 4%	-	-	-	2 4%

Tab. 7. Rodzaj wyposażenia a płeć i wiek zmarłego
 Tab. 7. Kind of grave goods versus sex and age of deceased

KOBIECY FEMALE					
	Dania <i>Denmark</i>	Szwecja <i>Sweden</i>	Skandynawia <i>Scandinavia</i>	Niemcy i Polska <i>Germany & Poland</i>	RAZEM <i>Total</i>
Wióry <i>Blades</i>	4	3	7	1	8
Odlupki (krzemienne i kamienne) <i>Flakes (flint, stone)</i>	-	3	3	1-2	3-5
Zbrojniki <i>Microliths</i>	1	3	4	1-2	5-6
Siekiry (kam., krzemienne) <i>Axes (flint, stone)</i>	1	-	1	1	2
Rdzenie <i>Cores</i>	-	2	2	-	2
Drapacze, skrobacze <i>Endscrapes, scrapes</i>	-	-	-	-	-
Krzemienie (razem) <i>Flint (total)</i>	4	5	9 - 26%	4	13 - 31%
Wytwory kamienne (razem) <i>Stone implements (total)</i>	-	1	1 - 3%	1	2 - 5%
Kamienie, skamieliny (razem) <i>Stones, fossils (total)</i>	-	6	6 - 17%	-	6 - 14%
Topory z poroża <i>Antler axes</i>	-	-	-	1?	1?
Oprawa z poroża <i>Antler handle</i>	-	1	1	-	1
Ostrza z pazami, harpun <i>Slotted points, harpoon</i>	1	1	2	-	2
Ostrza <i>Bone points</i>	-	1	1	-	1
Sztylety <i>Daggers</i>	1	-	1	-	1
Szpile <i>Bodkins</i>	4	-	4	-	4
Szydła <i>Awls</i>	-	1	1	1-2	2-3
Dłuto <i>Chisel</i>	-	1	1	-	1
Retuszery <i>Percussion points</i>	-	-	-	-	-
Wytwory kościane (razem) <i>Bone implements (total)</i>	5	4	9 - 26%	2	11 - 26%
Ozdoby (razem) <i>Adornments (total)</i>	9	12	21 - 60%	6	27 - 64%
Kości zwierzęce (razem) <i>Animal bones (total)</i>	3	15	18 - 51%	1	19 - 45%
MĘŻCZYŹNI MALE					
	Dania <i>Denmark</i>	Szwecja <i>Sweden</i>	Skandynawia <i>Scandinavia</i>	Niemcy i Polska <i>Germany & Poland</i>	RAZEM <i>Total</i>
Wióry <i>Blades</i>	11	9	20	4	24
Odlupki (krzemienne i kamienne) <i>Flakes (flint, stone)</i>	2	5	7	1	8
Zbrojniki <i>Microliths</i>	1	4	5	2	7
Siekiry (kam., krzemienne) <i>Axes (flint, stone)</i>	6	3	9	-	9
Rdzenie <i>Cores</i>	-	-	-	1	1
Drapacze, skrobacze <i>Endscrapes, scrapes</i>	-	-	-	3	3
Krzemienie (razem) <i>Flint (total)</i>	12	17	29 - 74%	5	34 - 64%
Wytwory kamienne (razem) <i>Stone implements (total)</i>	2	4	6 - 15%	1	7 - 14%
Kamienie, skamieliny (razem) <i>Stones, fossils (total)</i>	1	3	4 - 10%	1	5 - 10%
Topory z poroża <i>Antler axes</i>	4	1	5	1	6
Oprawa z poroża <i>Antler handle</i>	-	-	-	-	-
Ostrza z pazami, harpun <i>Slotted points, harpoon</i>	1	3	4	-	4
Ostrza <i>Bone points</i>	-	-	-	-	-
Sztylety <i>Daggers</i>	1	-	4	1	2
Szpile <i>Bodkins</i>	-	1	-	-	1
Szydła <i>Awls</i>	-	-	-	1?	1?
Dłuto <i>Chisel</i>	-	-	-	-	-
Retuszery <i>Percussion points</i>	-	3	3	?	3
Wytwory kościane (razem) <i>Bone implements (total)</i>	6	11	17 - 44%	2	19 - 37%
Ozdoby (razem) <i>Adornments (total)</i>	4	8	12 - 31%	8	20 - 39%
Kości zwierzęce (razem) <i>Animal bones (total)</i>	4	11	15 - 38,5%	3	18 - 35%
DZIECI CHILDREN					
	Dania <i>Denmark</i>	Szwecja <i>Sweden</i>	Skandynawia <i>Scandinavia</i>	Niemcy i Polska <i>Germany & Poland</i>	RAZEM <i>Total</i>
Wióry <i>Blades</i>	7	3	10	2	12
Odlupki (krzemienne i kamienne) <i>Flakes (flint, stone)</i>	-	1	1	1-2	2-3
Zbrojniki <i>Microliths</i>	-	1	1	?	2
Siekiry (kam., krzemienne) <i>Axes (flint, stone)</i>	2	-	2	-	2
Rdzenie <i>Cores</i>	-	-	-	1-2	1-2
Drapacze, skrobacze <i>Endscrapes, scrapes</i>	-	-	-	1-2	1-2
Krzemienie (razem) <i>Flint (total)</i>	7	5	12 - 54,5%	4	16 - 57%
Wytwory kamienne (razem) <i>Stone implements (total)</i>	-	1	1 - 4,5%	-	1 - 4%
Kamienie, skamieliny (razem) <i>Stones, fossils (total)</i>	-	2	2 - 9%	-	2 - 7%
Topory z poroża <i>Antler axes</i>	-	-	-	1?	1?
Oprawa z poroża <i>Antler handle</i>	-	-	-	-	-
Ostrza z pazami, harpun <i>Slotted points, harpoon</i>	-	-	-	-	-
Ostrza <i>Bone points</i>	-	2	2	-	-
Sztylety <i>Daggers</i>	-	-	-	-	-
Szpile <i>Bodkins</i>	-	-	-	-	-
Szydła <i>Awls</i>	-	-	-	?	?
Dłuto <i>Chisel</i>	-	-	-	-	-
Retuszery <i>Percussion points</i>	-	-	-	-	-
Wytwory kościane (razem) <i>Bone implements (total)</i>	2	-	2 - 9%	-	2 - 7%
Ozdoby (razem) <i>Adornments (total)</i>	6	2	8 - 36%	3	11 - 39%
Kości zwierzęce (razem) <i>Animal bones (total)</i>	3	1	4 - 18%	1	5 - 18%

Tab.8. Miejsce złożenia wybranych darów grobowych przy pochówku
 Tab. 8. Deposition place of particular grave goods

	Głowa <i>Head</i>				Ramię, ręka <i>Arm, hand</i>				Pierś <i>Chest</i>				Miednica <i>Pelvis</i>				Nogi <i>Legs</i>			
	♀	♂	D	Σ	♀	♂	D	Σ	♀	♂	D	Σ	♀	♂	D	Σ	♀	♂	D	Σ
Ozdoby <i>Adornments</i>	9	6	5	20	3	5		8	9	2	6	17	12	4	3	19	4	3	1	8
Wióry <i>Blades</i>	3	1	2	7	1	1		2	1	1		2	2	10	6	18	1	4		5
Odlupki (krzemienne, kamienne) <i>Flakes (flint and stone)</i>		1		1													2	6		10
Zbrojniki <i>Microoliths</i>	2	1		3		1		1					1			1	1	3	1	6
Siekierzy <i>Axes</i>	1	2		3		3		3							1	1	1	4		5
Drapacze <i>Endscrapers</i>																				
Rdzenie <i>Cores</i>					2			2												
Topory z poroża <i>Antler axes</i>		2		2		1		1						2		2				
Oprawa z poroża <i>Antler handle</i>					1			1												
Ostrza z pazami, harpun <i>Slotted points, harpoon</i>						1		1	1	1		2	1	3		3				
Ostrza <i>Bone points</i>												1					1		1	2
Sztylety <i>Daggers</i>		1		1					1			1								
Szpile <i>Bodkins</i>	4	1		5																
Szydła <i>Awls</i>																	2			2
Dłuta <i>Chisels</i>					1															
Retuszery <i>Percussion points</i>		1		1		1		1						1		1				

BIBLIOGRAFIA

- [1] Ahlström T. 2003. Mesolithic Human Skeletal Remains from Tågerup, Scania Sweden. (W:) L. Larsson (red.), *Mesolithic on the Move*. Oxford, 487-484.
- [2] Albrethsen S.E., Alexandersen V., Brinch Petersen E., Jørgensen J.B. 1976. De levede og døde... for 7000 år siden. *Nationalmuseets Arbejdsmarkt*, 5-23.
- [3] Albrethsen S.E., Brinch Petersen E. 1975. *Gravene på Bøgebakken, Vedbæk*. Søllerødbogen, 9-60.
- [4] Albrethsen S.E., Brinch Petersen E. 1976. Excavation of a Mesolithic Cemetery at Vedbæk. *Acta Archaeologica* 47, 1-28.
- [5] Alexandersen V. 1979. Beskrivelse af et barn – ud fra 23 tænder. (W:) V. Alexandersen, P. Vang Petersen, Ch. Christensen (red.), *Vedbæk Projekt, Ny gammel forskning*. Søllerødbogen, 30-39.
- [6] Alexandersen V. 1988. Description of the Human Dentitions from the Late Mesolithic Grave-Field at Skateholm, Southern Sweden. (W:) L. Larsson (red.), *The Skateholm Project I. Man and Environment*. Acta Regia Societas Humaniorum Litteratum Lundensis LXXIX. Lund, 106-163.
- [7] Andersen S.H. 1984. Stenalderfolk fra Tybrind Vig, Vestfyn. *Fynske Minder* 1983, 7-28.
- [8] Andersen S.H. 1985. Tybrind Vig, A preliminary Report on Submerged Ertebølle Settlement on the West Coast of Fyn. *Journal of Danish Archaeology* 4, 52-69.
- [9] Arwidsson G. 1979. Stenåldersmannen från Stora Bjärs i Stenkyrka. *Arkeologi på Gotland, Gotlandica* 14, 17-23.
- [10] Asmus G. 1942. Die stein und bronzezeitlichen Schädel funde aus dem Reichsgau Danzig-Westpreussen. *Gothiskandza* 1942/4, 3-10.
- [11] Bach A., Bruchhaus H. 1995. Das Skelett aus dem Schachtgrab vom Rothenklempenow Kreis Ucker Randow. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 1994, 27-54.
- [12] Bagniewski Z. 1990. *Obozowisko mezolityczne z doliny Baryczy. Pobiel 10, woj. leszczyńskie*. Warszawa-Wrocław.
- [13] Becker C.J. 1952. Maglemosekultur paa Bornholm. *Aabøger* 1951, 96-177.
- [14] Bennike P. 1986. Kvinden fra Koelbjerg. *Fynske Minder*, 13-27.
- [15] Bennike P. 1997. Death in the Mesolithic. Two old men from Korsør Nor. (W:) L. Pedersen, A. Fisher, B. Aaby (red.), *The Danish Storebælt since the Ice Age – man, sea and forest*. København, 98-105.
- [16] Bohnsack D. 1939-40. Ein Steinzeitgrab mit Rötelbestattung aus Braynicken, Kr. Neidenburg. *Alt-Preussen* 4/2, 35-38.
- [17] Brinch Petersen E. 1974. Gravene ved Dragsholm. Fra jæger til bønderfor 6000 år siden. *Nationalmuseets Arbejdsmarkt*, 112-120.
- [18] Brinch Petersen E. 1979. Udgravningerne i sommeren 1978. (W:) V. Alexandersen, P. Vang Petersen, Ch. Christensen (red.), *Vedbæk Projekt, Ny gammel forskning*. Søllerødbogen, 21-60.
- [19] Brinch Petersen E. 1988. Ein Mesolithisches Grab mit acht Personen von Strøby Egede. *Archäologische Korrespondenzblatt* 18, 121-125.
- [20] Brinch Petersen E. 1989. Vænget Nord, Excavation, Documentation and Interpretation of Mesolithic site at Vedbæk, Denmark. (W:) C. Bonsall (red.), *The Mesolithic in Europe. Papers presented at Third International Symposium*. Edinburgh, 325-330.
- [21] Brinch Petersen E. 1990. Ny grave fra Jægerstenalder, Strøby Egede og Vedbæk. *Nationalmuseets Arbejdsmarkt*, 18-33.
- [22] Brinch Petersen E., Alexandersen V., Meiklejohn Ch. 1993. Vedbæk – graven midt i byen. *Nationalmuseets Arbejdsmarkt*, 61-68.
- [23] Brinch Petersen E., Meiklejohn Ch. 2003. Three Cremations and a Funeral: Aspects of Burial Practice in Mesolithic Vedbæk. (W:) L. Larsson (red.), *Mesolithic on the Move*. Oxford, 485-493.
- [24] Bröste K., Fischer Möller K. 1943. Koelbjergskeletet. Et Fund fra tidlig Maglemosetid. *Aarbøger*, 212-238.
- [25] Brzozowski J. 2001. Mezolityczne groby nad Jerzgnią. *Z Otchłani Wieków* 56/4, 27-29.
- [26] Brzozowski J., Siemaszko J. 1996. Grób szkieletowy z miejscowości Dręstwo, stanowisko 10, gm. Bargłów Kościelny, woj. suwalskie. (W:) *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w 65 rocznicę urodzin*. Warszawa, 33-36.
- [27] Brzozowski J., Siemaszko J. 2000. Pochówki mezolityczne. *Jaćwież* 11, 12-15.
- [28] Brzozowski J., Siemaszko J. 2003. Ochre and beads. The hunter's style of the burials in the Polish Mesolithic. (W:) E. Derwich (red.), *Préhistoire des Pratiques Mortuaires: Paleolithique – Mésolithique – Néolithique*. ERAUL 102, Liège, 69-76.
- [29] Bugajska K. 2011. Ozdoby z grobów łowców (Mezolit, Paraneolit) – Mazury w kręgu wschodnim czy zachodnim. (W:) U. Stankiewicz, A. Wawrusiewicz (red.), *Na rubieży kultur. Badania nad okresem neolitu i wczesną epoką brązu*. Białystok, 359-370.

- [30] Butrimas A. 1989. Mesolithic graves from Spiginas Lithuania. *Mesolithic Miscellany*, 10-11.
- [31] Chmielewska M. 1954. Grób kultury tardenoaskiej w Janisławicach pow. Skierniewice. *Wiadomości Archeologiczne* XX/1, 23-48.
- [32] Cyrek. K. 1978. Nieznane zabytki z grobu w Janisławicach woj. skierniewickie i nowe obserwacje nad tym zespołem. *Wiadomości Archeologiczne* XLIII/2, 213-226.
- [33] Eriksen B.V., Andersen H.Ch. 2010. Hammelev – a Maglemose cremation grave from Southern Jutland. (W:) P. Arias, M. Cueto (red.), *The Eight International Conference on the Mesolithic in Europe, Santander 2010. Final Programme and Abstracts*, 108-109.
- [34] <http://www.museum-sonderjylland.dk/siderne/museum/erkeologi-haderslev/11e-Hammelev-graven.html>
- [35] Gejvall N.G. 1979. Sammandrag av den anatomisk-osteologiska undersökningen av skaletet från Stora Bjärs i Stenkyrka. *Arkeologi på Gotland, Gotlandica* 14, 24-25.
- [36] Geupel V. 1977. Das Röttelgrab von Bad Dürrenberg Kr. Merseburg. *Archäologie als Geschichtswissenschaft. Schriften für Ur- und Frühgeschichte* 30, 101-110.
- [37] Głosik J. 1968. Niektóre zagadnienia barwionych pochówków szkieletowych z epoki kamiennej w świetle odkryć dokonanych nad Jeziorem Kisajno, koło Giżycka. *Światowit* XXIX/2.
- [38] Głosik J. 1969. Groby szkieletowe barwione z Pierkunowa, pow. Giżycko nad Jeziorem Kisajno. *Wiadomości Archeologiczne* XXXIV/2, 189-202.
- [39] Gramsch B. 1973. Mesolithikum im Flachland zwischen Elbe und Oder. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam* 7, 16-19.
- [40] Gramsch B., Schoknecht U. 2003. Gross Fredenwalde, Lkr. Uckermark – eine Mittelsteinzeitlich Mehrfachbestattung in Norddeutschland. *Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie* 34 (2000), 9-38.
- [41] Gręzak A., Kobryń H, Lasota-Moskalewska A. 1998. Szczątki zwierzęce związane z grobem mezolitycznym w Kamięńskich (stan. 1), gm. Orzysz, woj. suwalskie. *Sprawozdania Archeologiczne* 50, 135-141.
- [42] Grimm H., Blume W. 2000. Die mesolithischen Skelettreste aus dem mesolithischen Grab von Groß Fredenwalde, Lkr. Uckermark. *Veröffentlichungen zur brandenburgischen Landesarchäologie*, 34, 39-60.
- [43] Grøn O., Skaarup J. 1991. Submerged Mesolithic Site and a „Boat Burial“ from Æro. *Journal of Danish Archaeology* 10, 38-50.
- [44] Grünberg J.M. 2004. Die Mesolithische Bestattungen in Mitteldeutschland. (W:) H. Meller (red.), *Paläolithikum und Mesolithikum. Kataloge zur Dauerausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle*. Halle (Saale), 275-289.
- [45] Gumiński W. 2003. Scattered human bones on prehistoric camp site Dudka, NE-Poland, as indication peculiar burial rite. (W:) E. Derwich (red.), *Préhistoire des Pratiques Mortuaires. Paléolithique – Mésolithique – Néolithique*. ERAUL 102, Liège, 111-120.
- [46] Gumiński W. 2004. Szczepanki 8. Nowe stanowisko torfowe kultury Zedmar na Mazurach. *Światowit* 46/2 (2003).
- [47] Gumiński W., Bugajska K. 2015a. The children from Szczepanki – why they were separated from the Dudka cemetery, Masuria, NE-Poland. (W:) P. Arias, M. Ceuto (red.), *The Eight International Conference on the Mesolithic in Europe. Santander 13th – 17th September, 2010*, Oxford (w druku).
- [48] Gumiński W., Bugajska K. 2015b. Exception as a rule. Unusual Mesolithic cemetery and other graves at Dudka and Szczepanki, NE-Poland. (W:) J.M. Grünberg (red.), *Mesolithic Burials – Rites, symbols and social organisation of early postglacial communities. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle* (w druku).
- [49] Hansen U.L., Vang Nielsen O., Alexandersen V. 1972. A Mesolithic Grave from Melby in Zeeland, Denmark. *Acta Archaeologica* 43, 329-249.
- [50] Heußner B., Heußner K.U. 1989. Ein steinzeitliches Grab von Steinhagen, Kreis Bützow. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg* 37, 7-11.
- [51] Jenssen O.L. 2001. Kongemose- og Ertebøllekultur ved den fossile Nivåfjord. (W:) O.L. Jensen, S.A. Sørensen, K. Møller Hansen (red.), *Danmarks Jægestenalder – Status og Perspektiver*. Hørsholm Egns Museum, 115-129.
- [52] Jensen O. L. 2006. Stenalderjægernes hytter og grave ved Nivå. *Hørsholm Egns Museum Aarbog* 2005-2006, 6-31.
- [53] Jensen O. L. 2009. Dwellings and graves from the Late Mesolithic site Nivå 10 eastern Denmark. (W:) S. McCartan, R. Schulting, G. Warren, P. Woodman (red.), *Mesolithic Horizons. Papers presented on the seventh International Conference on the Mesolithic in Europe, Belfast 2005*, Oxford, 465-472.
- [54] Jensen O. L., Mørk P. B. 2013. En 8000 år gammel dobbeltgrav fra Nivå. *Hørsholm Egns Museum Aarbog* 2013, 6-25.
- [55] Jonsson L. 1988. The Vertebrate Faunal Remains from the Late Atlantic Settlement Skateholm in Scania,

- South – Sweden. (W:) L. Larsson (red.), *The Skateholm Project I. Man and Environment. Acta Regia Societas Humaniorum Litteratum Lundensis LXXIX*, Lund, 56-88.
- [56] Kannegaard E. 1988. Nederst. *Arkæologisk Udgravningen Denmark* 1988, 145-146.
- [57] Kannegaard E. 1989. Nederst. *Arkæologiske Udgravningen Denmark* 1989, 268.
- [58] Kannegaard E. 1990. Nederst. *Arkæologiske Udgravningen Denmark* 1990, 339.
- [59] Kannegard Nielsen E., Brinch Petersen E. 1993. Burials, people and dogs. (W:) S. Hvass, B. Storgaard (red.), *Digging into the Past. 25 Years of Archaeology in Denmark*, 76-81.
- [60] Kjällquist M. 2001. Gåvor eller avfall? En studie av sex mesolitiska gravar från Tågerup. (W:) P. Karsten, B. Knarrström (red.), *Tågerup specialstudier*, 32-69.
- [61] Kobusiewicz M., Kabaciński J. 1991. Late Mesolithic Dwelling Object in Pomorsko (Western Poland). *Przeгляд archeologiczny* 38, 5-15.
- [62] Kołosówna Z. 1949. Grób ze szkieletem barwionym w Łojewie w pow. inowrocławskim. *Z Otchłani Wieków XVIII/7-8*, 111-115.
- [63a] Kostrzewski J. 1956. *The prehistory of Polish Pomerania*. Toruń.
- [63b] Kostrzewski J. 1966. *Pradzieje Pomorza*. Wrocław.
- [64] Kozłowski J.K. 2004. *Wielka historia świata – świat przed rewolucją neolityczną*. Kraków.
- [65] Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. 1975. *Pradzieje Europy od XL do IV tysiąclecia p.n.e.* Warszawa.
- [66] Kozłowski J.K., Kozłowski S.K. 1977. *Epoka kamienia na ziemiach polskich*. Warszawa.
- [67] Kozłowski T. 1998. Szkielet ludzki z mezolitycznego grobu z Kamieńskich stan.1, gm. Orzysz, woj. suwalskie. *Sprawozdania Archeologiczne* 50, 132-134.
- [68] La Baume W., Langenheim K. 1933. Die Steinzeit im Gebiet der unteren Weichsel. *Blätter für deutsche Vorgeschichte* 9-10, 1-56.
- [69] Larsson L. 1981. The Mesolithic Settlement and Graveyard from Skateholm, Southern Sweden. *Mesolithic Miscellany* 2/1, 4-5.
- [70] Larsson L. 1982. A 7000 Year Old Site at the Southern Coast. New Things about Old Things from Skateholm, Southern Sweden. *Mesolithic Miscellany* 3/1, 3-5.
- [71] Larsson L. 1983. The Skateholm Project. New graves a newly discovered cemetery. *Mesolithic Miscellany* 4/1, 4-6.
- [72] Larsson L. 1983-1984. The Skateholm Project. A Late Mesolithic Settlement and Cemetery Complex at a Southern Swedish Bay. *Meddelanden från Lunds Universitets historiska museum*, 5-38.
- [73] Larsson L. 1984a. The Skateholm Project. Hunters-Fishers-Farmers. *Mesolithic Miscellany* 5/1, 5-9.
- [74] Larsson L. 1984b. Gräberfelder und Siedlungen des Spätmesolithikums bei Skateholm, Südschonen, Schweden. *Archäologische Korrespondenzblatt* 14, 123-130.
- [75] Larsson L. 1985. The Skateholm Project. On the trail of changes in burial custom, ritual areas, and tame foxes. *Mesolithic Miscellany* 6/1, 1-4.
- [76] Larsson L. 1988. Ett fångstsmåhåll för 7000 år sedan. Boplaster ok gravar i Skateholm. *Signum*, 86-174.
- [77] Larsson L. 1989. Late Mesolithic Settlements and Cemeteries at Skateholm, Southern Sweden. (W:) C. Bonsall (red.), *Mesolithic in Europe. Papers presented at Third International Symposium*. Edinburgh, 367-378.
- [78] Larsson L. 1995. Man and the sea in Southern Scandinavia during the whole Mesolithic. The role of cemeteries in the view of society. (W:) A. Fischer (red.), *Man and the Sea*. Oxford, 95-104.
- [79] Larsson L. 2000. Cemeteries and mortuary practice in the late Mesolithic of Southern Scandinavia. (W:) V. Lang (red.), *De temporibus antiquissimis ad honorem Lembit Jaanits. Muinasaja Teadus* 8. Tallinn, 81-102.
- [80] Larsson L. 2002. Food for the living, food for the dead. *Before farming* 4 (2002-3), 177-187.
- [81] Larsson L. 2004. The Mesolithic Period in Southern Scandinavia: with Special Reference to Burials and Cemeteries. (W:) A. Saville (red.), *Mesolithic Scotland and its Neighbours*. Edinburgh, 371-392.
- [82] Lasota-Moskalewska A. 1985. Zabytki pochodzenia zwierzęcego z grobu mezolitycznego w Janisławicach, woj. skierniewickie. *Archeologia Polski* 30/2, 287-310.
- [83] Lidke G., Terberger T. 2001. Verletzungen an mesolithischen Menschenresten aus Deutschland und Südschandinavien – Folgen von Streit oder Krieg? *Die Kunde* 52, 189-214.
- [84] Linnström Ch., Possent G. 1990. The first Seal Hunter Families on Gotland. *Current Swedish Archaeology* 7, 65-87.
- [85] Lissauer A. 1887. *Die Prähistorische Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*. Leipzig, 35.
- [86] Łapo J. M. 1988. Mezolityczny zespół grobowy spod kurhanu z Kamieńskich, stan.1, gm. Orzysz, woj. Suwalski. *Sprawozdania Archeologiczne* 50, 117-129.
- [87] Marciniak M. 1993. Cmentarzysko mezolityczne z okresu borealnego z Mszana, gm. Brodnica, woj. toruńskie, stan. 14. Wyniki dotychczasowych badań. (W:) J. Chudziakowa (red.), *Badania archeologiczne*

- ne ośrodka toruńskiego w latach 1989-1992. Toruń, 7-13.
- [88] Marciniak M. 2001. The burial ritual cemetery from the Boreal period in Mszano, Brodnica district. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 39, 95-123.
- [89] Masojć M. 2009. Grupy ludzkie sprzed 9 tysięcy lat w Borach Dolnośląskich. *Z Otchłani Wieków* 64/1-4, 55-66.
- [90] Masojć M. 2011. Boreal settlement with human remains on mega-Mesolithic site from the Polish Plain – Kępnic near Bolesławiec, SW Poland (field seasons 2004–2008). *Prähistorische Zeitschrift* 86, 141-150.
- [91] Newell R.R., Constandse-Westermann T.S., Meiklejohn Ch. 1979. The Skeletal Remains of Mesolithic, Man in western Europe: An Evaluative catalogue. *Journal of Human Evolution* 8/1.
- [92] Nilsson L. 1998. A “Field-Anthropological” Analysis of the Skateholm II Burials. *Lund Archaeological Review* 4, 5-17.
- [93] Nilsson (Stutz) L. 2003. Embodied rituals and ritualized bodies. Tracing ritual practices in Late Mesolithic burials. *Acta Archaeologica Lundensia* 46 (bez wglądu w płytę CD).
- [94] Nilsson L. 2005-2006. Setting it Straight. A re-analysis of the Mesolithic Barum burial according to the principles of Anthropology “de terrain”. *Lund Archaeological Review* 11-12, 37-46.
- [95] Nilsson T., Søvdal T., Welinder S. 1978. The Mesolithic skeleton fra Stora Mosse, Scania. *Acta Archaeologica* 49, 220-238.
- [96] Norling-Christensen, Bröste K. 1945. Skeletgraven fra Korsør Nor, Et Menneskefund fra Ældre Stenalder. *Nationalmuseets Arbejdsmarkt*, 5-17.
- [97] Olsen J., Heinemeier J., Bennike P., Krause C., Hornstrup K.M., Thøgersen H. 2007. Characterisation and blind testing of radiocarbon dating of cremated bone. *Journal of Archaeological Science* 34, 1-10.
- [98] Perret G. 1942-1943. Jungsteinzeitliche und frühbronzezeitliche Skelettreste Alt-Preussen. *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* XL/2/3, 334-366.
- [99] Persson O. 1979. Skeletal remains from Stone Age graves at Nymölla. *Fornvännen* 74/2, 84-88.
- [100] Persson O., Persson E. 1988. Anthropological report concerning the interred Mesolithic Populations from Skateholm, Southern Sweden. (W:) L. Larsson (red.), *The Skateholm Project I. Man and Environment. Acta Regia Societas Humaniorum Litteratum Lundensis* LXXIX, Lund, 89-105.
- [101] Peterson N. 2007. *En grav är mer än bara en grav... En metodutveckling av tafonomi som redskap att förstå olika anläggningar med djur*. Lunds Universitet 2007 (praca magisterska).
- [102] Porr M. 2004. Grenzgängerin. Die Befunde des mesolithischen Grabes von Bad Dürrenberg. (W:) H. Meller (red.), *Paläolithikum und Mesolithikum. Kataloge zur Dauerausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle*. Halle (Saale), 291-300.
- [103] Price T. D., Stanley H. A., Bennike P., Heinemeier J., Noe-Nygaard N., Brinch Petersen E., Vang Petersen P., Richards M. P. 2007. New information on the Stone Age Graves at Dragsholm, Denmark. *Acta Archeologica* 78/2, 193-219.
- [104] Rasmussen G.H. 1988-89. Okkergrave fra ældre stenalder på Djursland. *KUML*, 31-42.
- [105] Rasmussen K.L., Bjerregaard P., Gommesen P.H., Jensen O.L. 2009. Arsenic in Danish and Swedish Mesolithic and Neolithic human bones – diet or diagenesis? *Journal of Archaeological Science* 36, 2826-2834.
- [106] Rydbeck O. 1946. Skelettgrav i Bäckaskog (sittende hukläge) och dess Älder. *Meddelanden Från Lunds universitets historiska museum* V (1945), 263-304.
- [107] Rydbeck O. 1950. Om nordisk stenålderskronologi och gravar med sittande hocker. *Fornvännen*, 282-309.
- [108] Schacht S. 1993. Ausgrabungen auf einen Moorfundplatz und zwei Siedlungsplätze aus dem Mesolithikum Neolithikum im nördlichen Randorbruch bei Rothenklempenow Kr. Pasewalk. *Ausgrabungen und Funde* 38/3, 111-119.
- [109] Schilling H. 1997. The Korsør Nor site. The permanent dwelling place of hunting and fishing people in life and death. (W:) L. Pedersen, A. Fisher, B. Aaby (red.), *The Danish Storebælt since the Ice Age – man, sea and forest*, København, 93-98.
- [110] Schunke T. 2004. Erstes mesolithisches Brandgrab. *Archäologie in Deutschland* 20/4, 57.
- [111] Sørensen A. 1993. Strøby Egede. *Arkæologisk Udgravningen Denmark*, 112.
- [112] Sten S. 2000. Barumkvinnan. Nya forskningsrön. *Fornvännen*, 73-85.
- [113] Steślicka-Mydlarska W. 1954. Szczątki ludzkie znalezione w grobie tardenoaskim w Janisławicach, pow. Skierniewice. *Wiadomości Archeologiczne* XX/1, 49-66.
- [114] Street M., Baales M., Czesla E., Hartz S., Heinen M., Jöris O., Koch I., Pasda C., Terberger T., Vollbrecht J. 2001. Final Palaeolithic and Mesolithic Research in Reunified Germany. *Journal of World Prehistory* 15/4 (2000), 423.

- [115] Sulgostowska Z. 1990. Pochówek mezolityczny z okresu atlantyckiego w Woźnej Wsi, woj. Łomżyńskie. *Archeologia Polski* XXXV/1, 47-56.
- [116] Szymczak K., Zalewski M. 1980. Konne gm. Supraśl woj. Białystok. Ślady pochówka barwionego ochra. *Światowit* XXXVI/2, 93-95.
- [117] Szlachetko K., Trzeciakowski J., Wierciński A. 1964. Znaleźisko czaszki ludzkiej z okresu Atlantyckiego na terenie Grochowa II w Warszawie. *Archeologia Polski* IX/1, 46-71.
- [118] Taffinder J. 1998. *The Allure of the Exotic. The social use of non-local raw materials during the Stone Age in Sweden*. Uppsala.
- [119] Tauber H. 1986. Koelbjerg-kvindens alder og ernæring. *Fynske Minder*, 28-33.
- [120] Terberger T. 1998. Endmesolithische Funde von Drigge, Lkr. Rügen – Kannibalen auf Rügen? *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern* 46, 7-44.
- [121] Thomas L.-V. 2001. *Trup, od biologii do antropologii*. Warszawa.
- [122] Troels-Smith J. 1943. Geologisk datering af Koelbjerg-skelettet. *Aarbøger*, 212-238.
- [123] Trømborg M. 2006. *Hunden - festet til jord, senket i vann. Kontekstuelle tilnærminger til hunden i senmesolitikum, med eksempler fra Sør-Sverige og Danmark*. Universitetet i Oslo (praca magisterska).
- [124] Vang Petersen P. 1977. Vedbæk Boldbaner – endu en gang. *Søllerødbogen*, 131-170.
- [125] Weber T. 1998. Ein Mesolithisches Grab von Unseburg Kr. Stoßfurt. *Jahrschrift für mitteldeutsche Ur- und Frühgeschichte* 71, 7-19.
- [126] Wechler K.P. 1989. Steinzeitliche Rötelgräber von Schöpsdorf Kr. Hoyerwerda. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam* 23, 41-54.
- [127] Weinert H. 1954. Die Mesolithische Teilbestattung von Schmöckwitz bei Berlin. *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie* 46, 408-420.
- [128] Wiercińska A., Szlachetko K. 1977. Anthropological study of the human skull from Wieliszew, Warsaw Voievodship. *Archaeologia Polona* 18, 187-203.
- [129] H. Więckowska 1985. *Osadnictwo późnopaleolityczne i mezolityczne nad dolną Narwią*. Wrocław, 73-74, 107.
- [130] Wysoczański-Minkowicz T. 1985. Wyniki oznaczeń wieku kości ludzkich ze stanowiska XI w Wieliszewie k. Nowego Dworu w woj. Warszawskim uzyskane metodą FCL/P i Coll. (W:) H. Więckowska, *Osadnictwo późnopaleolityczne i mezolityczne nad dolną Narwią*. Wrocław, 169-171.
- [131] Wyszomirska B. 1979. A double grave with yellow ochre at Nymölla in Scania. *Fornvännen* 74, 75-83.

BURIAL PRACTICES OF HUNTER-GATHERERS IN THE STONE AGE OF SOUTHERN SCANDINAVIA AND THE MIDDLE EUROPEAN PLAIN

SUMMARY

The paper discusses various aspects of burial practices of hunter-gatherers in the Stone Age, namely the Mesolithic and the Paraneolithic, in Southern Scandinavia and on the Middle European Plain, i.e. Polish and German Plains. The various aspects of the practices are analysed in regional and chronological perspective.

Altogether, 58 sites were identified in Southern Scandinavia and on the Middle European Plain (fig. 1). 199 graves and 243 individuals (burials) come from there. The total number of sites containing graves in Scandinavia and in the examined area of the Plain is similar, but in Scandinavia they concentrate on the opposite shores of Zealand and Scania (fig. 1) and in Poland and Germany they are scattered around the whole area of the Plain (fig. 1). In Poland and Germany, single graves are usually discovered (75 % of the sites). Burial grounds are less frequent there (25%,

fig. 1, table 1)¹. In Scandinavia, there are much more burial sites (40%) and they are larger, for this reason the number of graves is much higher (158) than in Germany and Poland (41). Burial grounds (complexes of at least 2 graves) are relatively frequent, they were discovered at a total of 19 sites (33%), most of them, however, contain only from two to five graves (table 1). Large and medium-sized burial grounds are known only from Scandinavia. Three burial grounds can be counted among the large-sized (Skateholm I – 57 graves, Skateholm II – 20 graves and Vedbæk Bøgebakken – 19 graves), and four – among the medium-sized burial grounds, containing 6-9 graves (Gøngehusvej, Ned-

¹ In this paper, the burial sites in Dudka and Szczepanki are not included. They have not been fully researched yet and will be the subjects of a separate publication.

erst, Nivå and Tågerup) (fig. 1, table 1). Burial grounds mainly date from the middle and late Mesolithic. Mszano in Poland is the only burial ground where all the graves date from the early Mesolithic (table 1).

In Scandinavia, most burials were discovered within or in the vicinity of settlements (73% of the sites, fig. 2). In Germany, there are less than 40% of such sites and in Poland only about 30% (fig. 2). It is interesting, however, that these trends are opposite in the early Mesolithic, because graves in Scandinavia are situated outside the settlement context then, while in Poland and Germany, in contrast, they are located within campsites (table 9).

Grave constructions and possible remains of burial containers are rarely recorded (fig. 3). In Denmark, stone constructions (fig. 4), while in Sweden and Poland (Mszano) wooden ones were mainly used. A boat burial discovered in Møllegabet in Denmark is a unique find (table 9). Tree bark, and probably also animal skins were used to wrap the body of the deceased (fig. 3). Remains of bark were discovered in Mszana, Poland (three graves) and at two sites in Denmark: Korsør Nor and Møllegabet (table 9). Various types of organic supports are also known from Scandinavia (fig. 3) – probably wooden in three graves (Gøngehusvej, fig. 5) and a swan wing in one grave (grave 6 in Bøgebakken, table 9). Deer antlers were found in several graves in Scandinavia, which were placed both under the body and next to it – by the legs or behind the back (fig. 3, table 9). Such an arrangement may suggest that the antlers were a kind of “a catafalque” or “a surround” (fig. 4). The swan wing and the deer antlers can also be regarded as grave goods of a symbolic meaning.

Orientation of skeletons towards cardinal directions in Scandinavia is different from the orientation in Poland and Germany (fig. 6a). On the Plains, the dead were laid with head to the north or north-east. There are no clear trends in Scandinavia, but the burials were oriented with head mainly to the west, north or south, and rarely to the east. However, it must be added that the orientation may be different even on adjacent burial sites (Skateholm I and II, fig. 6b). In this context it appears that there were very large regional, and even local, differences in this respect.

Primary inhumation burials, i.e. laid in anatomical position, dominate in the Mesolithic and the Paraneolithic (circa 80%, fig. 7a). But other kinds of burials are also known (fig. 7a-b), such as for example secondary and partial burials (8%), which were the result of transferring the remains from temporary burials. Cremation was also used, it represents 9% of all burials. Water burials belong to exceptional kinds of disposal of human remains. They are known from two Scandinavian sites – Koelbjerg in Denmark and Stora Mosse in Sweden, and they date back to the early Meso-

lithic. Both discoveries were treated as drowning victims, but they could equally well be burials which consisted in tipping the bodies into the water. The bodies were probably weighted, because in both cases the bones were lying close together. A boat burial from Møllegabet may be some kind of analogy. Empty graves constitute a separate category (4%). There are no human bones in them, but other attributes such as grave goods and traces of ochre testify to the burial rituals. At least some of them were cenotaphs, but the total disintegration of skeletons should be also taken into account in some cases (table 9).

The positioning of primary burials is very diverse, still the supine position dominates (variant 1 – 56%, fig. 8). It should be stressed, however, that this tendency is typical mainly of Scandinavia. Rarely, the dead were laid on their back with the legs arranged in different ways (9%, fig. 8) – with straddled or pulled up legs (variant 2), with legs crouched aside (variant 4) or with legs folded up to the chest (variant 3). The latter variant has occurred only once, at the site in Dęstwo in Poland (table 9). The prone position is also unique, it is known only from the grave 33 from Skateholm I in Sweden (fig. 9a). About 19% of the bodies were lying on their side, in a flexed position (variant 7) or with slightly angled legs (variant 6, fig. 9b). Such burials have been found throughout the area under consideration (fig. 8). Burials in a sitting position (variant 8) account for 15% of burials (fig. 8) and are in three varieties – with straight legs, with one leg slightly angled and with both legs angled. Such burials are quite common in Sweden (20%), but have not been discovered in Denmark. On the Polish and German Plains, the burials in a sitting position are almost as numerous as those in the supine position.

The burial from Janisławice is the only documented burial in a sitting position from Poland (Chmielewska 1954). Admittedly, the burial from Woźna Wieś was described as a sitting burial, but mainly due to the fact that the skull fragments were lying higher than the other bones (Sulgostowska 1990). However, the remains from the grave from Woźna Wieś are strongly divided, they are chaotically arranged and the skeleton is incomplete – for example, there are no shinbones (Sulgostowska 1990). It is hard to assume that these specific bones decomposed, and smaller bones, such as ribs and phalanges, have remained. It should therefore be concluded that it is a secondary burial, in which the bones of the skull have been deposited above the rest of the bones.

Also the grave 4 from Mszano was suggested to be a sitting burial. That was concluded only from the shape of the burial pit, as no human bones were found there (Marciniak 2001: 102-104). The pit was divided by barren sand into two parts, one of which was dug deeper. On this ba-

sis, it was suggested that the shallower pit had been a seat, and the legs of the deceased had been put into the deeper one (Marciniak 1993: 11; 2001: 102-104, 120-121). In my opinion, it would be much easier to assume that two burial pits were situated there. In any case, either a type of the burial, a position, or the age of the buried individual (or individuals?) cannot be determined.

It is worth noting that the burials in the supine position with legs crouched aside (variant 4) and on the side with slightly angled legs (variant 6), come from collective graves in more than half of the cases (fig. 10). Such arrangement resulted from turning the deceased in the direction of other individuals buried in the same grave (fig. 9b).

17 secondary burials (8%) have been discovered. They can be divided into two types. Burials of bones from different parts of a skeleton are the first type (8 individuals), and partial burials of single bones, mainly sole skulls, are the second type (9 individuals, table 2). Accidental discoveries from sites in Brajniki, Łojewo and Konne in Poland have been classified under the latter type. At the first two – skulls, and in Konne – a human mandible were discovered. Those remains were accompanied by grave goods, mainly tooth necklaces and ochre, which suggests intentional burials. During the subsequent archaeological prospecting in Konne, a small piece of a skull was found (Szymczak, Zalewski 1980), and small fragments of humeri were discovered in Brajniki (Bohnsack 1939-1940). In both cases, it is not known, however, whether they come from the same individuals as the skulls. On account of the good state of preservation of the skulls and the presence of the bone goods, it is hard to assume that the rest of the skeletons disintegrated or that the postcranial bones had been unnoticed by discoverers, especially as they found even small pieces of grave goods. Therefore, they are interpreted as partial burials. Partial burials of sole skulls are also known from evident graves (Pierkunowo, grave 2, Schmöckwitz, grave 2, Skateholm, grave 64, table 2).

Secondary burials of most part of the skeleton are the second type. Like the partial burials, they have been found throughout the area. It should be noted, however, that they also never are fully complete (table 2, 9). Sometimes, there is a lack of small bones such as phalanges there, which could disintegrate or be lost during the transfer of the remains from a temporary burial. However, there is often a lack of large bones, e.g. a skull or long bones (table 2, fig. 11). This suggests that the skeleton was divided and its pieces were laid in different places. I scored a deposit of human bones found in one of the features in Krępnica (Poland) among secondary burials. The human bones were strongly fragmented into more than a thousand small

pieces there, and were mixed with numerous flint artefacts (Masojć 2011: 148, fig.5). Because of the context of the finding and the kind of the deposit, the excavator has not explicitly interpreted this finding as a burial (Masojć 2011: 148). In my opinion, this discovery can be regarded as a specific secondary burial. In the same context – in a settlement and in the area of a flint concentration – human remains were found at two other sites in Poland – in Pomorsko and Wieliszew (table 9).

Grave goods have been discovered in secondary burials in Poland and Germany, but have not been found in Scandinavia (table 2). Amongst secondary burials, the most are male burials, some are child burials, and female burials are the rarest (table 2).

Some cases are known of primary burials which were disturbed already in the Stone Age (table 2). They were not disturbed with the aim of robbing, as the grave goods remained, but rather for rituals reasons. Only specific bones, usually large and characteristic, were taken from graves (fig. 12B, 13, 14). Apart from that, burials could also be disturbed in the course of adding the subsequent deceased to the grave (e.g. Gross Fredenwalde, Skateholm grave 63, fig. 12a). This practice applied rather to adults, both female and male (table 2).

21 cremation burials from 16 graves were discovered in the examined area (table 3). This kind of burial rites was already known from the early Mesolithic, as evidenced by the burial from Hamelev in Jutland and the graves from Mszano in Poland, dated to the Boreal period (table 9). The largest number of cremation burials is known from the middle Mesolithic. Cremation burials in Scandinavia usually comes from burial grounds where the inhumation was practised in parallel (Skateholm I, II, Vedbæk Bøgebakken, Vedbæk Boldbaner, Nivå, table 9). The only one cremation burial known from Germany is the burial from Coswig. And from Poland, apart from the above-mentioned grave in Mszano, there are two more burials – from Wieliszew and Pomorsko (table 3). Both the remains from Pomorsko (a child) and Wieliszew (a male skull) were interpreted not as burials, but as the traces of cannibalistic practices (Kobusiewicz, Kabaciński 1991, Wiercińska, Szlachetko 1977). However, burnt bones (particularly very strongly burnt), and even the presence of a single trace of a cut on the frontal bone (Wieliszew), are not proof of cannibalism. So, I have counted those two findings among cremation burials, especially as the bones formed distinct concentrations in both cases (Kobusiewicz, Kabaciński 1991: fig. 4, Więckowska 1985: 73). The burial from Pomorsko was probably equipped with a flint blade and burnt Cervidae remains, and the burial from Wieliszew could be equipped with flint tools.

Deceased adults of both sexes as well as children were cremated (table 3). Burnt remains of only one individual were usually put into a burial pit. Two individuals were only in the grave No. 2 in Mszano and five individuals – in Gøngehusvej (grave N, fig. 15). Cremation burials are mostly secondary burials, i.e. the cremation took place outside the burial pit, where only selected burnt human remains were placed (table 3). Most of these secondary deposits have formed small, round clusters, which may indicate that the remains were placed in the grave in a container (fig. 15, table 3). Primary cremation burials, i.e. those where the cremation took place directly inside the burial pit, are known only from Mszano in Poland. In the cremation burials, the grave goods can be both burnt (at least 4 graves) and not burnt (7 graves). That implies that the goods could be either placed to be burnt on the funeral pyre or placed directly in the grave during the burial of human bones (table 3).

In the Mesolithic, most of the graves contained remains of only one individual (fig. 16). Collective burials accounted for only 15%, most of them are graves containing two individuals. The double graves are either graves of a child and an adult (mainly a woman, fig. 17), or of two adults, usually of different sexes (table 4). The exceptions are one grave of two women (Dragsholm, fig. 14) and two graves of two men (graves 63 and X from Skateholm, fig. 18). There is only one known grave of two children (Skateholm II, grave XII). There are only a few graves with a larger number of the dead (3-8 individuals), (fig. 16, table 9). Most of the examples come from Denmark (Koed, Strøby Egede, grave N from Gøngehusvej, grave 19 from Bøgebakken, fig. 19, 20), and only one from Germany (Gross Fredenwalde).

The dead from collective graves were usually treated equally, both in terms of orientation, the type of burial rite – cremation or inhumation – and grave goods – all or nobody (table 4, 9). Differences most often concern the mutual arrangement of the bodies in the burial pit (table 4, fig. 9b, 14, 18, 20).

In the case of the graves containing two individuals, the dead were usually laid side by side (at least 14 graves), and only exceptionally one person entirely or partially above another – a child above a woman, a woman with her legs above a man (table 4, fig. 14, 12a). In ten graves, the dead were lying exactly in the same position, usually in the supine position, although there are two cases known where both individuals were buried on their side or in the sitting position (table 4). The grave 63 from Skateholm I is an interesting example. There, two men were lying on their side, one by one, but the man at the front was lying with his face turned toward the man lying behind him.

The different way of arrangement of the dead is known from at least seven double graves (table 4). One person usually lies in the supine position, and the other is turned toward the first individual, lying on the side or in the supine position with the legs crouched aside or straddled (table 4, fig. 9b, 14). The grave X from Skateholm II is an exceptional example. Two men, one next to another, were interred there. One of them was lying in the supine position and the other was in the sitting position. They were inversely oriented and their faces were turned one to another (fig. 18).

In the case of mass graves, not only the arrangement of each individual, but also the way of their turning (or not) toward each other. Women were usually turned toward men lying with them, and a younger woman was turned toward an older one (fig. 9B, 14). Additionally, three women were laid at the left side of men – in Nivå and Skateholm, and two at the right side – in Nymölla and Tågerup (table 4, fig. 9b). Thus, it seems that age and sex of the dead were the diversity factor. The mutual arrangement and the way of turning of two individuals toward each other reflect family, emotional and social relationship between them.

Ochre was present in 107 graves (54%). It is particularly typical of the graves from Poland (76%) and to a lesser extend from Germany and Denmark (65% and 63%). It is most rarely found in Sweden (45%). The presence of ochre rather does not show an association with the sex of the dead (fig. 21), especially in Scandinavia (circa 50% of burials of each sex). In the case of burials from Poland and Germany, the difference is more distinct (75% of female burials, 60% of male burials), but it may result due to too small sample of female burials. Ochre is more often present in child burials than in burials of adults (84% to 54%, fig. 21).

Ochre usually covers the entire child burials, and in burials of adults it rather concentrates in a specific place on the skeleton (table 5). In Scandinavia, ochre was placed mainly near the head or the hips, more rarely near the chest and the limbs. In Poland, by contrast, it was placed near the head, the hips, the head or the legs of the deceased, everywhere with similar frequency. What is important, the presence of ochre near the pelvis is noticed in female graves twice as often as in male graves (14 to 7, table 5), which is consistent with frequent occurrence of waist ornaments in female graves. Traces of ochre are found in such specific places (fig. 4, 14, 17, 19, 25, table 5) and generally on/near the bones, so they are probably connected with colouring of specific parts and items of clothing (belts, headgear) or possibly with colouring of a container of the body (mainly in case of small children).

In general, about 60% of the burials was equipped. The adults were equipped slightly more often than children

(61% to 49%, fig. 22), which concerns mainly the Polish and German Plains (78% to 38%). Amongst the grave goods, the most frequent are flint tools – 58% of burials, ornaments – 42%, and animal bones – circa 40%. Bone artefacts are less frequent – 25%, and stone artefacts – 8%, fossils and untreated stones – 9% are sporadic (table 6).

There is a relationship between the selected categories of the grave goods and the sex of the deceased (table 7). Women were equipped mainly with ornaments (64%), while men mainly with flint artefacts (64%). This tendency is typical mainly of Scandinavia. In Poland and Germany, ornaments are present to the same extent both in female and male graves. In child burials, either flints (57%) or ornaments (circa 40%) are found, other categories of grave goods are rare.

As regards flint artefacts, mainly blades were placed in graves (70% of burials equipped with flint artefacts) and the principle applies throughout the area under consideration (table 6). It is interesting that, at least in Scandinavia, the blades were usually placed at the waist of the deceased (18 burials). Such position is more frequent in male than in female burials (10 to 2 burials, fig. 4, 20) and can be also found in child burials (table 8, fig. 17, 23). Microliths and flint flakes are relatively frequent grave goods (circa 20% each, table 6). Microliths are typical mainly of burials from Germany (50%), while flakes – for burials from Sweden (circa 40%). Flakes were placed mainly at the feet of the deceased, and microliths near the legs and the head (table 8). Cores as well as end-scrapers and side-scrapers are an exceptional kind of grave goods, known almost exclusively from Poland and Germany (table 6).

Stone and flint axes were found altogether in 18 burials (table 6), of which 9 were male, two female and two child burials (table 7). One axe was usually placed in a grave, but what is interesting is that nearly 1/3 of axe-equipped burials were equipped with two or three axes. Flint axes are known mainly from Denmark (8 burials) and stone axes – from Sweden (5 burials). Few findings of stone axes in graves come also from Germany (Bad Dürrenberg) and Poland (Prabuty). In Prabuty, apart from the cylindrical axe, a stone club with a hole was also found (table 9). Other stone artefacts are rare findings (table 6). Stone plates are known from Sweden, and flakes from Poland (Dreństwo, grave 1, table 9).

Animal teeth were the most common category of ornaments (85% of burials equipped with ornaments, table 6). These were mainly red deer and wild boar teeth, chiefly incisors. Moose and aurochs teeth are slightly rarer (fig. 24). Roe deer and horse incisors as well as canine teeth of predators: bears, seals, the canids and the mustelids are also rare. In the case of the ungulates, almost exclusively inci-

sors were used. Ornaments made from wild boar tusks and, very rarely, red deer fangs are also noticed (Janisławice, Gross Fredenwalde, Bad Dürrenberg, grave 8 from Bøgebakken). Untreated animal bones (e.g. roe deer hooves, birds' beaks), amber, shell or bone beads, stone plates and fossils were also used as ornaments (table 6). Bone pins were used as female head ornaments (table 8, fig. 20, 25). Clay balls and imitations of deer fangs were discovered in one grave near the skull (Gross Fredenwalde, table 9). Ornaments were usually found at the pelvis, the head or near the chest (table 8, fig. 14, 17, 19, 25, 26). Ornaments placed at the waist are typical of female burials and rare in male burials (12 to 4, table 8).

Various bone tools and weapons were also placed in graves (table 6). As regards weapons, there were mainly axes made from red deer antlers, bone blades, slotted points and daggers. A harpoon (from Skateholm II, grave IV) and an axe made from wild boar tusk (from Janisławice) are unique findings and they both were found in male graves (table 7, 8). Axes and slotted points are more common in male graves, but there are some exceptions to this (Barum, Bad Dürrenberg, table 9).

As regards bone tools, awls (5 graves) and retouchers (4 graves, table 6) belong to more common tools. Bone pins, apart from the above-mentioned head ornaments, were found in two other graves. Artefacts made from wild boar tusks, possibly knives, were found in Janisławice and Bad Dürrenberg. A chisel is known only from a grave in Barum, and a haft/frame made from antlers comes from one grave in Tågerup (grave 4). A quiver for microliths, made from the long bone of a crane, which was found in a burial of a woman with a newborn infant in Bad Dürrenberg (table 6, 9), is also a unique finding.

Animal bones are also a diverse category of grave goods, both in terms of species and anatomy (table 6, 9). Fish bones were among the most common kind of bones used as grave goods (54% of bone-equipped graves) and were found mainly in Sweden. As regards the ungulates, red deer bones (27%), roe deer bones (18%) and wild boar bones (14%) predominate. Red deer and roe deer bones has been found throughout the examined area, and wild boar bones only in Sweden and Germany. From the ungulates, only horse bones (Woźna Wieś) and elk bones (Tågerup) have been also identified as unique findings. Bones of predators discovered in graves belong to seven different species (table 6). A large part of them has been identified only in Sweden and those were the bones of: porpoise, seal, bear, wolf, otter, marten and wildcat. Marten and wildcat bones are also known only from Denmark. Beaver bones belong also to unique findings (table 6 and 9). They are known only from Germany and Poland (Bad Dürrenberg,

Janisławice). Bones of different species of birds (12,5% of the graves equipped with animal bones), turtle carapaces, snake vertebrae and mollusc shells have been also found in graves (table 6).

Animal bones should be considered in two categories – i.e. as consumption remains and as bones from non-consumption parts of skeletons – skulls, mandibles, antlers, hooves, phalanges etc. (fig. 28, table 6, 9). Fish were main kind of food deposited in graves or consumed just before the death. They were found even in the abdominal area. Apart from them, also some part of bones of the ungulates were deposited as food. A large part of the remains of the ungulates, especially of red deer and roe deer, had clearly a symbolic meaning. Nearly all bones of birds, beavers and predators had also a symbolic importance, with a few exception of a porpoise and a seal.

Animals were also deposited together with people in burials, which is known only from Scania and Zealand. A roe deer was placed in one grave (Gøngehusvej), and dogs – in six graves (Skateholm, table 6). In three graves, the dogs were placed at the feet of the dead (fig. 18, 27). Considering the fact that the dogs were also interred in separate graves and sometimes richly equipped (Kannegard Nielsen, Brinch Petersen 1993; Larsson 1983-84; 1988; Peterson 2007), they should not be treated as grave goods or offerings, but rather as additional individuals in the graves, closely emotionally connected with the specific dead.

Summary and Discussion

On the basis of the above analysis, it can be concluded that in the Mesolithic and the Paraneolithic, burial rites were very strongly differentiated in almost all noticeable aspects. Even so, some regional tendencies can be pointed out. However, they do not defined clear boundaries, but have a higher or lower intensity in a specific region. What is interesting is that the noticed differences did not always exist in opposition between Scandinavia and the Middle European Plain, but also between Denmark and Sweden as well as between Polish and Germany. On the other hand, despite the existence of a number of regional tendencies, there are sometimes significant differences between graves from the same burial ground or two adjacent ones, additionally dated to the same period.

All burials from the Polish Plain do not differ substantially from the basic tendencies in the funeral rite in Germany and Scandinavia. The burial from Janisławice, for which the closest analogy is the grave from Bad Dürrenberg in Saxony, is an interesting example of this. In both cases, these are sitting burials, equipped similarly and very richly. Among the grave goods, there were among other

things: mollusc shells, beaver bones, an exceptionally large number of microliths, ornaments made from aurochs and red deer teeth, including deer fangs, and a large set of artefacts made from wild boar tusks.

Differences in the funeral rite essentially seem to have no connection with the chronology. It is worth noting that in the early Mesolithic, when there are only a few graves, almost every one of the graves is different. Separate burials are different, both in terms of their location and the position of the deceased. From the early Mesolithic, there are water burials, crematory burials and secondary burials known, and primary burials represent many variations of positions of the dead – in the supine position, on the side and in the sitting position.

Taking into account that these graves are the oldest known burials of the native population of hunters on the Central European Plain and in Scandinavia, it can be assumed that various forms of funeral practices were originally used. This did not necessarily result from different origins of the population. For the differences in the funeral rites are visible even at the same burial ground, where the dead belonged to the same community. It is also important that it is not until the late Mesolithic, when the unification of the funeral rites, at least in Scandinavia, has been noted.

The presence of secondary and partial burials (mainly burials of same skulls) and cases of disturbances of graves and removal of some particular bones from the graves already in the Stone Age, testify to the fact that multi-step burial rituals were also practised in the Mesolithic. Apart from that, cremation rites were practised in parallel with inhumation burials during all the Mesolithic period, although most of the cremation burials comes from the middle Mesolithic.

Mesolithic and Paraneolithic graves of hunters usually contain one burial, but there are also collective graves. Most often, these are double burials, usually of a woman and a child or a woman and a man. Graves of a man with a child, of two adults of the same sex or of two children are less common. The arrangement of the dead in the collective graves is diverse, both in terms of their position and the mutual relation, i.e. the way of turning of their bodies or faces toward each other. Women were usually turned toward men, and a younger woman was turned toward an older one. Additionally, at least in Zealand, women were laid at the left side of men. So, the mutual arrangement of adults in grave could depend on their sex and age, and could express a higher social position of men and older people. On the other hand, the way of turning of two individuals toward each other and their positions, at least in some cases – e.g. a woman with a newborn infant, a man and a woman with their faces turned one to another – could reflect emotional or family relationship between them. It should also be not-

ed that there are practically no evidences that any of the individuals in a collective grave was “central”, i.e. treated in a different, “better” way than the others. It is significant that in the only grave where three people were interred, that was a little child who was laid in the centre, and two adults – a woman and a man, were laid on both sides of the child. It is worth adding that it was the man who was probably killed (grave 19 from Bøgebakken).

Grave goods, found in circa 60% of the graves, are characterized by a wide diversity with regard to their amount and kind. Some of the pieces of the grave goods seem to have a relationship with the sex of the deceased. Blunt weapon (axes), slotted points and a harpoon as well as blades placed at the waist are primarily male grave goods. What is interesting is that bone daggers and smooth blades as well as flint microliths are rather not connected with the sex of the deceased. Ornaments are typical female category of grave goods, mainly those at the waist as well as bone pins as ornaments of the head. Children, including even newborn infants, were equipped similarly to adults, i.e. with flint artefacts, including blades, microliths and axes, and with ornaments. It can be therefore assumed that the type of grave goods reflected the sex of the child.

It should be noted, however, that either the type of the grave goods cannot be treated in advance as an indication of the sex of the deceased, or the richness of the grave goods cannot be treated as a reflection of the social status. As examples, richly equipped child burials and female burials with typically “male” grave goods may be mentioned. Additionally, a distinctive, decorated axe-hammer made from deer antlers from Skateholm II – an attribute of a “leader”, as might be supposed – was laid in a separate dog grave! (Larsson 1988: 147-149; Larsson 1989: 376). This implies that emotional and family reasons could also decide on the grave goods and on the arrangement of the dead in a collective (as well as in a single?) grave. Burials of newborn infants are a good example of that. In their case, the arrangement of the body (e.g. on a swan wing) and particularly rich grave goods seem to be rather an expression of despair after the loss of a child than an indication of the child’s high status.

Animal remains in graves had probably a completely different significance than other pieces of grave goods. At least half of them had an evident symbolic meaning. These are mainly mandibles, skulls and phalanges of predators as well as beaks, legs endings and wings of birds. Moreover, this also applies to the bones of the ungulates and marine mammals, which were basic food (red deer, roe deer, wild boar and seal). These animals are also represented by skulls, mandibles, antlers, hooves and phalanges, that is non-consumption parts. The fact that the most characteristic elements of a given species were put in the grave may suggest that they were a manifestation of the presence on the animal, which was probably the attribute of a person, a family or a clan.

Dog burials, found in the same graves where humans were buried, should be treated differently. Their positions in graves suggest that they should be treated as next, equal “individuals”, not as sacrifices to the dead humans.

In conclusion, it should be pointed out that in principle all the burials, both from the early Mesolithic and from large burial grounds from the late Mesolithic, are only few (selected?) representatives of the community of hunters. The key to their selection is not known, and yet it could be varied locally. It is therefore difficult to indicate why some of the dead were interred in the sitting position and others were lying; who and for what reason was a subject of multi-step burials; why some were cremated on a funeral pyre and others were buried in water.

It is also worth noting that partial burials, cremation burials and water burials are not only of completely different nature, but also they can be practically archaeologically imperceptible. It is significant that two water burials and one indistinct cremation burial are the oldest burial in Scandinavia, and an untypical secondary burial with very strongly fragmented bones mixed with numerous flint artefacts is the oldest burial on the Polish Plain. It is therefore possible that burial rites of this type were widely practiced then, and that is why classical graves, particularly from the early Mesolithic, have been so rarely recorded.

Adres Autorki:

Mgr Karolina Bugajska
Instytut Archeologii
Uniwersytet Warszawski
Krakowskie Przedmieście 26/28
00-927 Warszawa

